ÇAĞDAŞ ÖRNEKLERİYLE
DİLİMİZ TÜRKÇE

Mehmet Öner

Gazi Anadolu Lisesi E. Müdürü

2. Basım

Kitap Atelyesi
YAYINLARI

Kitap Atelyesi Yayınları: 174

Mehmet Öner
Çağdaş Örnekleriyle
Dilimiz Türkçe
ISBN: 978-975-98084-1-9
© Mehmet Öner (Kitap Atelyesi)
Birinci Baskı, Alfa Yayıncılık Aralık 1992, Ankara
İkinci Baskı (Kitap Atelyesi) Ocak 2010, Ankara

Kapak Tasarımı: Hüseyin Özkan
Sayfa Tasarımı: Kitap Atelyesi

Kitap Atelyesi Yayınları bir Düş Atelyesi kuruluşudur.
5. Sokak 32/3, 06500 Bahçelievler-Ankara
Tel :(312)215 70 37
Faks: (312) 223 60 64
e-posta: bilgi@kitapatelyesi.com
www.kitapatelyesi.com

Bu kitabın yayın hakları yazarına aittir. Hiçbir kısmı yazarının izni alınmaksızın elektronik ya da mekanik, fotokopi, kayıt ya da bilgi saklama, erişim sistemi de dahil olmak üzere, bir sayfayı geçmeyecek tanıtım amaçlı olmak dışında, herhangi bir şekilde çoğaltılamaz.

ÇAĞDAŞ ÖRNEKLERİYLE
DİLİMİZ TÜRKÇE

Mehmet Öner

Gazi Anadolu Lisesi E. Müdürü

Mehmet Öner,

Elazığ'ın Harput bucağına bağlı Güneyçayır köyünde, 1941 yılında doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu ilde tamamladı. Balıkesir Necati Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümü mezunu.

Amasya Suluova ilçesinde öğretmenlik ve Amasya Lisesi'nde öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. 1975 yılında Ankara Dr. Şerafettin Tombuloğlu Lisesi'ne müdür olarak atandı ve yöneticilik görevini değişik okullarda sürdürdü.

Gazi Eğitim Enstitüsü Türkçe öğretmenliğine, bir süre sonra da Ankara Eğitim Enstitüsü Türkçe öğretmeni ve müdürlüğüne atandı.

MEB Yaygın Eğitim Kurumları (YAYKUR) Genel Müdürlüğünde (1979) Kitap Yazma Komisyonu Başkanlığı yaptı.

Öğretmen Okulları Genel Müdürlüğü Program Geliştirme Şube Müdürü görevine getirildi. Bu görevinde iki yıl çalıştıktan sonra da Ankara Atatürk Anadolu Lisesi Türkçe öğretmenliği ve müdürlüğüne atandı. Dört yıl bu görevde bulunan yazar Ankara Gazi Anadolu Lisesi'ne kurucu müdür olarak atandı. Bu görevini 20 yıl sürdürdü. 2003 yılında 43 yıllık eğitimcilik ve yöneticilik deneyimi ile ve kendi isteği ile emekli oldu. Çalışmalarından dolayı altmıştan fazla-takdir teşekkür belgesi alan yazar 1989 yılında, Ankara'da yılın öğretmeni seçildi.

31 Ocak 1995 tarihinde dönemin Genel Kurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı tarafından da Gazi Anadolu Lisesi'ndeki başarılı çalışmaları, eğitim öğretime katkıları ve Atatürkçü çalışmalarından ötürü yazılı bir takdirname ile taltif edildi.

Mahalli gazete ve dergilerde yazı ve şiirleri yayınlandı. Bazı yazı ve şiirlerinde "Harputluoğlu" mahlasını kullanmıştır.

Basılmış Eserleri:

1. Anadolu Liseleri ve Yatılı Okullara Giriş Testleri (Türkçe bölümü) Emel Basımevi, Ankara, 1984.
2. Türk Dilbilgisi, Alfa Yayıncılık, Ankara, 1992.
3. Ders Geçme ve Kredi Sistemi Kılavuzu, 2. Baskı, Gazi Anadolu Lisesi Yayınları, 1993.
4. Gazi Anadolu Lisesi Öğretmenler Kurulu, Gazi Anadolu Eğitim Vakfı Yayınları, Mat-Fen Yayıncılık ve Test Merkezi, Ankara, 1999.
5. Öğretmenler Kurulu- Uygulamalı Eğitim Yönetimi- İkinci Baskı, Gazi Yayınları, Minpa Mat. Tic. Ltd. Şti. Ankara, 2005.

Yayıma Hazırlanan Eserleri:

1. Âşık Paşa
2. Anılarım – İbretlik Öyküler (yayına hazır)
3. Noktalama İşaretleri

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 11
ÖNSÖZ 14

DİL VE DİLİN ÖNEMİ

İLETİŞİM VE DİL 17
DİL YÖNÜYLE İLETİŞİM BİÇİMLERİ 18
DİL....19
DİLİN TANIMI....19
DİLİN FİZYOLOJİK TEMELLERİ 20
DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ....21
ŞİVE, AĞIZ, LEHÇE 22
ŞİVE....22
TÜRKÇENİN GELİŞİM DÖNEMLERİ....25
TÜRKİYE TÜRKÇESİ 26
KÜLTÜR DİLİ....26
KÖKEN BAKIMINDAN DİL AİLELERİ....27
ANA DİLİ 27
AİLE DİLLERİ / YÖRESEL (MAHALLÎ) DİLLER 28
DİLİN ÖNEMİ 29
YAPILARI BAKIMINDAN DİLLER 33
KELİMELERDE ANLAM VE KAVRAM 35
KAVRAM KARGAŞASI....36
KAVRAMLARIN DAVRANIŞLARA ETKİSİ....37
ANLAM 37
BAĞLAMSAL (YAPISAL) ANLAM 39
ANLAM YİTİMİ VE ANLAM AYKIRILIĞI 40
ANLAM DEĞİŞİMİ 41
ANLAM VE KAVRAMLARINA GÖRE KELİME TÜRLERİ 42
SOMUT (MUŞAHHAS) ANLAM....42
SOYUT (MÜCERRET) ANLAM 43
DUYGU VE DÜŞÜNCELERİN ANLATIMI....44
CÜMLE 44
KELİME 45
SES....45
SES YOLU....45
KONUŞMA AYGITI....45
HECE 45
YAZI....46

TARİH BOYUNCA 47
TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER.....47
HARFLERİMİZİN ÖZELLİKLERİ VE ÇIKAKLARI.....53
TÜRK SESLERİYLE İLGİLİ ÖZELLİKLER 56
ÜNLÜ HARFLERİN ÇEŞİTLERİ.....56
BÜYÜK ÜNLÜ (SES) UYUMU 56
KÜÇÜK ÜNLÜ (SES) UYUMU.....57
ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES ÖZELLİKLERİ 58
ÜNSÜZLERLE İLGİLİ KURALLAR 59
ÜNSÜZLERİN YUMUŞAMASI.....60
DİĞER SES ÖZELLİKLERİ.....60
TÜRKÇE KONUŞMADA SES ÖZELLİKLERİ 62
VURGU 63
KELİMELERE GÖRE VURGU ÇEŞİTLERİ.....64
CÜMLE VURGUSU.....66
MISRA VURGUSU 67
UYUM (AHENK) VURGUSU 67
ÜNLEM VURGUSU 68
TONLAMA 68
CÜMLELERE GÖRE TONLAMA ÇEŞİTLERİ 69
KELİME KÖKLERİ VE EKLER.....73
KELİMELERİN BİÇİM VE KAVRAMLARI.....73
YAPILARI BAKIMINDAN KELİMELER.....74
EKLER VE ÇEŞİTLERİ 76
KELİME ÇEŞİTLERİ 79
ANLAMLARINA GÖRE KELİMELERİN SINIFLANDIRILMASI 79
İSİMLER 80
İSİMLERİN SINIFLANDIRILMASI 81
ANLAMLARINA GÖRE İSİMLER 81
İSMİN DURUMLARI 82
İSİMLERDE KÜÇÜLTME.....85
İSİM TAMLAMASI.....86
YAPILARINA GÖRE İSİMLER.....91
ZAMİRLER 93
SORU ZAMİRLERİ.....98
YAPILARI BAKIMINDAN ZAMİRLER 100
SIFATLAR.....101
SIFATLARIN ÇEŞİTLERİ 103
SAYI SIFATLARI 105
SIFATLARDA DERECELENDİRME 109
SIFAT TAMLAMASI.....110
SIFATLARIN İSİM YERİNE KULLANILMASI 111
YAPILARINA GÖRE SIFATLAR 113
FİİLLER.....117
FİİLERDE MASTAR 119
FİİL TABANI 119

FİİLLERDE TEKLİK, ÇOKLUK 120
FİİLLERDE KAVRAM ÖZELLİKLERİ 120
FİİLLERDE EYLEM 120
FİİLLERDE ZAMAN 121
FİİL ÇEKİMLERİ 123
FİİL KİPLERİ 123
EK FİİL 131
BİLEŞİK ZAMANLI FİİLLER 135
KATMERLİ BİLEŞİK KİPLER 137
FİİL ÇEKİM TA BLOSU 139
YARDIMCI FİİLLER 140
FİİLLERDE OLUMSUZLUK 143
GENİŞ ZAMAN KİPLERİNDE OLUMSUZLUK 144
EK FİİLLERDE OLUMSUZLUK 144
YARDIMCI FİİLLERDE OLUMSUZLUK 144
YAPILARINA GÖRE FİİLLER 145
FİİLLERDE SORU BİÇİMİ 151
FİİLLERDE ANLAM KAYMASI 154
VI. Emir Kipi 155
FİİLİMSİLER 157
FİİLİMSİLERİN ÇEŞİTLERİ 159
FİİLLER VE NESNELER 170
FİİL ÇATISI 172
DÖNÜŞLÜ VE İŞTEŞ FİLLERİN ÇATI DEĞİŞTİRMESİ 178
NESNELERE GÖRE FİİLLERİN ÇATILARI 179
GEÇİŞLİ VE GEÇİŞSİZ FİİLLERİN AYIRT EDİLMESİ 180
GEÇİŞSİZ FİİLLERİN EKLE ÇATI DEĞİŞTİRMESİ 181
ZARFLAR 184
YAPILARINA GÖRE ZARFLAR 198
EDATLAR 200
YAPILARI BAKIMINDAN EDATLAR 204
BAĞLAÇLAR 205
ÜNLEMLER 221
SÖZ DİZİMİ 233
CÜMLE BİLGİSİ 235
CÜMLEDE KELİME SAYISI 235
CÜMLE TÜRLERİ 237
ANLAMLARINA GÖRE CÜMLE TÜRLERİ 237
OLUMLU CÜMLE 237
OLUMSUZ CÜMLE 238
HABER CÜMLESİ 239
EMİR CÜMLESİ 241
ŞART CÜMLESİ 241
SORU CÜMLESİ 242
ÜNLEM CÜMLESİ 242
DİLEK CÜMLESİ 243

GEREKLİLİK CÜMLESİ 243
İSTEK CÜMLESİ 244
EKSİLTİLİ CÜMLE 244
YÜKLEMLERİNE GÖRE CÜMLE TÜRLERİ 245
YÜKLEMİN YERİNE GÖRE CÜMLE TÜRLERİ....245
KURALLI CÜMLE....245
DEVRİK (KURALSIZ) CÜMLE....246
YÜKLEMİN TÜRÜNE GÖRE CÜMLE TÜRLERİ 247
İSİM CÜMLESİ....247
FİİL CÜMLESİ 250
KURULUŞUNA (YAPILARINA) GÖRE CÜMLE TÜRLERİ 251
BASİT CÜMLE 252
BİLEŞİK CÜMLE....252
BİLEŞİK CÜMLELERDE YAN CÜMLE SAYISI 254
GİRİŞİK BİLEŞİK CÜMLE, CÜMLENİN ÖĞE OLUŞU 256
İÇ İÇE BİLEŞİK CÜMLE 256
İLGİ CÜMLESİ 257
ŞARTLI BİLEŞİK CÜMLE....258
ARA CÜMLE, ARA SÖZ 259
BAĞIMLI VE BAĞIMSIZ CÜMLELER....259
YAN CÜMLE....259
TEMEL YAN CÜMLE VE YERİ....260
NİÇİN YAN CÜMLE....260
BAĞIMLI YAN CÜMLELER....261
BAĞIMSIZ YAN CÜMLELER 262
SIRALI YAN CÜMLELER 263
BAĞLI YAN CÜMLELER....263
BİÇİMCE BAĞLI YAN CÜMLELER....264
ARALARINDAKİ İLGİ NEDENİYLE BİR BAĞLAÇLA
BAĞLANAN YAN CÜMLELER 265
DİĞER BAĞLAÇLARLA KURULAN YAN CÜMLELER 266
ANLAMCA BAĞLI YAN CÜMLELER 266
BAĞLI YAN CÜMLELERİN FİİLLERİNDE ÇEKİM 267
YAN CÜMLELERİN GÖREVLERİ 267
CÜMLENİN ÖĞELERİ 272
YÜKLEM 273
YÜKLEM OLAN KELİME VE KELİME GRUPLARI 274
ÖZNE....278
CÜMLEDE ÖZNE NASIL BULUNUR? 279
FİİLİMSİLERİN ÖZNELERİ....281
ÖZNE OLAN KELİME VE GRUPLAR....282
NESNE....283
CÜMLEDE NESNEYİ BULMAK 286
DOLAYLI TÜMLEÇLER....287
ZARF TÜMLECİ 293
ZARF TÜMLEÇLERİNİN TÜRLERİ....294

NASILLIK - DURUM ANLAMLI ZARF TÜMLEÇLERİ 296
EDAT TÜMLEÇLERİ 300
ARAÇ BİLDİREN ZARF TÜMLEÇLERİ 300
CÜMLENİN ÖĞELERİNE AYRILMASI 302
CÜMLEDEN ÖĞE DÜŞMESİ 304
ÖZNE İLE YÜKLEMİN UYGUNLUĞU 308
TEKİLLİK ÇOĞULLUK BAKIMINDAN UYGUNLUK.....308
ÖZNE VE YÜKLEMDE KİŞİ BAKIMINDAN UYGUNLUK.....312
CÜMLE ÇÖZÜMLEMELERİ 313
ANLATIM BİLGİSİ.....316
SÖZLÜ ANLATIM 316
YAZILI ANLATIM 316
NAZIM 318
DEĞİŞMEYEN ÖZEL SÖZLER.....319
DEYİMLER 319
DEYİMLERİN ÖYKÜLERİ 320
ÖZDEYİŞ (VECİZE)LER: 322
ATASÖZLERİ 322
BAZI ATASÖZLERİMİZ VE AÇIKLAMALARI 324
DEYİŞ (DEMECE) LER 325
ARGO.....326
TÜRKÇE EĞİTİMİNİN KAZANDIRDIĞI 327
ÖZGÜN DAVRANIŞ BİÇİMLERİ.....327
DİNLEME.....328
OKUMA 332
HIZLI OKUMA TEKNİKLERİ 334
OKUMA EĞİTİMİNİN KAZANDIRACAĞI 336
POTANSİYEL DAVRANIŞ ÖZELLİKLERİ 336
SESLİ OKUMA 337
SESSİZ OKUMA VE ANLAMA BECERİSİ.....338
KELİME BİLGİSİ 339
SÖZLÜK OKUMAK 341
YAZILI ANLATMA YETENEĞİ 343
SÖZLÜ ANLATIM 344
KİTAP SEVGİSİ 345
NOKTALAMA İŞARETLERİ 346
YAZIM (İMLA) KURALLARI 370
YAZILIŞI.....379
YABANCI KELİMELERİN YAZIMI 383
"FEYMAN'IN BAŞINA GELENLER 388
BİR ANI 388
KAYNAKÇA.....390

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitabın birinci baskısı, "Türk Dilbilgisi" adıyla, 1992 yılında yapılmış; birkaç yıl sonra da ikinci baskı ihtiyacı doğmuştu. Ancak, okul yöneticisi olmam nedeniyle yeni baskı çalışmalarına zaman ayıramamıştım. Çünkü, meslektaşlarımdan ve okuyuculardan gelen öneri ve eleştirileri değerlendirmek, önceki çalışmaları gözden geçirmek, konuları ve açıklamaları genişletmek, birinci baskıyı temel almakla beraber apayrı bir baskı ortaya çıkartmak düşüncesindeydim. Emekli olmam nedeniyle böyle bir fırsatı yakalamış oldum. Uzun ve titiz bir uğraş sonucunda bu emelim gerçekleşti.İkinci baskının öncekine göre, daha yararlı olacağını umuyorum.

Dil; "İnsanların, düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle ya da işaretlerle yaptıkları anlaşma biçimidir" diye tanımlanır. Bu tanım dilbilgisi bakımından doğru olsa bile sosyolojik değeri açısından kuru bir belirlemedir. Gerçekte dil, bir toplumun milletleşme sürecindeki en önemli öğesidir. Dil ait olduğu milletin kendisidir. Her toplumda dil, daima bir önceki kuşağın kendisinden sonrakilere bırakması gereken millî bir mirastır. Dilin özellikleri bozulmadan kuşaktan kuşağa emanet edilmesinin önemini şu uygulama ne güzel anlatmaktadır:

Bazı kanarya yetiştiricileri, yavrular olduktan sonra erkek kanaryayı dişiden ayırıyorlar. Yavrular böylece asıl örnek almaları gereken erkek kanaryanın ötüşünü hiç duymadan büyüyor. İşte bu kanaryalara kasetten bülbül sesi dinletiliyor. Böylece, bülbül gibi öten kanaryalar elde ediliyor. Artık kanarya, kanarya gibi değil de bülbül gibi dilleniyor. Bir arkadaşım merakından kanarya yavrusuna sürekli karga sesi dinletmiş, bir süre sonra yavru, karganınkine benzer birtakım sesler çıkarmak için çabalamaya başlamış.

Ana dili bir kimsenin ana-babasından ve aile çevresinden doğal olarak, farkında olmadan öğrendiği kendi öz dilidir. Ortalama olarak 18 aylık bir çocuk 20 farklı kelime bilir. Daha sonra kelime öğrenme hızı artar; yirmi ayda 100, yirmi dört ayda 300 ve üç yaşında yaklaşık 1000 kelime olur.

Bir çocuk, ana dilini ana-babasından ve doğup büyüdüğü millî çevresinden dinleye dinleye, cümleler halinde öğrenir. Büyüdüğü zaman da aynı şekilde konuşur. Bu dil, içinde yaşadığı toplumun ve uyruğunda bulunduğu devletin de ortak/resmî dilidir. Kuşaklar aracılığıyla tarihin derinliklerinden, geleceğin sonsuzluğuna doğru, öğrenilerek taşınır. Dil ve düşünce arasında nedensellik bağı vardır. Kuşaktan kuşağa sonsuza akan dil, o milletin millî benliğini ve toplumsal değerlerini de yaşatmış olur. Aksi halde kendine özgü millet olma niteliklerini de kaybeder. Başkalaşır. Bu nedenle "Bağımsızlık benim karakterimdir" diyen Mustafa Kemal dilde de bağımsızlığa büyük önem vermiş, dil devrimini gerçekleştirmiştir.

Ana-babamızdan farkında olmadan, kendiliğinden öğrendiğimiz, ortalama hatta ortalamanın altında bir düzeydeki dil becerimizle yetinmeli miyiz.

Kuşkusuz hayır. Çünkü düşünme becerikliliğimiz de o düzeyde kalır, git gide dibe vurur. Düşünce üretmekten, bilim ve kültürümüzü geliştirmekten yoksun kalırız. Böyle bir durumun yaygınlaşması aynı zamanda toplumsal barışımızı ve bağımsızlığımızı ciddi biçimde zora sokar.

Düşünürler ve dilbilimciler dilin işlevi üzerinde önemle durmuş ve pek çok makale yayımlamışlardır. Reşid Rahmeti Arat, "Dil Tabiî Bir varlıktır" adlı makalesinde dilin önemini şöyle vurgulamıştır:

"Dil bir milletin özüdür. Başlangıcından bugüne kadar olduğu gibi, bugünden sonsuz geleceğe doğru da her millî topluluğun en mühim ve değişmez bir temeli olarak devam edecektir. Bir dile sahip bulunmayan bir millet yoktur. Eğer bir millet şu veya bu sebeple, kendi dilini kaybetmişse, o millet topluluk olarak ortadan kalkmıştır. Beşer tarihinde dilini kaybettiği halde ortada duran bir millet yoktur. Fakat milletler ortadan kalkmış olduğu halde, henüz ortada bir çok eski diller vardır. Bir an için Türk dilinin ortadan kalktığını tasavvur edersek, bunun neticesi Türk milletinin ortadan kalkması olacaktır."

Dilimizi dosdoğru öğrenmek, doğru konuşup yazmaya ciddi bir özen göstermek, bu bilinçle yeni kuşaklara öğretmek de ilgili her Türk'ün millî görevidir. Dilimize genel olarak yeterince önem veriyor muyuz? Üzerinde tartışılması gereken bir konudur. Bir çoklarınca dil eğitimi, Türkçe ve edebiyat konularıyla meşgul olmak, ilgilenmek şairlerin; roman ve hikâye yazarlarının işiymiş ve gereksiz bir uğraşmış gibi görülmektedir. Bu konuda başımdan geçen ilginç bir anımı birinci baskı önsözünde anlatmıştım.

İşini dilin önemine yakışır biçimde ve bilinçle yapan Türkçe ve edebiyat öğretmenlerinin bazen karşılaştıkları tepkiler üzüntü vericidir:

"-Ben çocuğumu fen lisesine, Anadolu lisesine yazdırdım; edebiyat lisesine değil. Benim çocuğum şair olmayacak, romancı olmayacak; fenci olacak, edebiyat, Türkçe nesine gerek!.."

Bu sakıncalı anlayışlar öteden beri sürüp gelmiş olmalı ki Refik Ahmed Sevengil "Ailede, Okulda, Hayatta San'at Terbiyesi" isimli makalesine şöyle bir yakınmayla başlamıştır:

"Zaman zaman bazı tanıdıklarımızdan şöyle sözler işitiriz:

-Kızım şair olmayacak ya, edebiyat dersi onun nesine gerek!

-Oğlumu mühendis yapacağım; şiirden, musikiden anlaması lazım değil, müspet bilgilerle meşgul olsun!

-Ben tüccarım; resim, tiyatro, heykel gibi şeylerle uğraşacak boş vaktim yoktur."

Kişi bilmediğine düşman olur; ya da onu inkâr ederek işin içinden çıkmaya çalışır.

Dil her şeyden önce insan zekâsı ve kişiliği ile ilgili ve millîdir. Düşünme, düşünebilme ve düşündürme işidir. Hayatta daima şu dört konuda, toplumun gizli bir sınavına tabiyiz: "Ne söylüyor, nasıl söylüyor; ne giyiyor, nasıl giyiniyor."

Bir şiirinde "Ak elleri kalem tutar/ Yazar elif elif diye" dizelerinde; yazı yazan sevgilisini bu yönüyle de öven Karacaoğlan, bir dörtlüğünde şöyle demektedir:

"Ehildir hüsnünü muhalif etme, *: Güzel yeteneklerini boşa çıkarma,*
Mekteb-i irfandan bir kadem gitme; *: Bilim okulundan bir adım ayrılma;*
Sana dört sözüm var sakın unutma,
Bir öğren, bir öğret, bir oku bir yaz."

Bu açıklamalarımdan oluşabilecek bir yanlış anlaşılmayı da düzetmek isterim: Bu kitap birilerine Türkçe öğretmek amacıyla yazılmamıştır. O zaman niçin yazıldı? Zeynep Oral'la yapmış olduğu bir söyleşide Cahit Sıtkı Tarancı diyor ki:

"Türkçem bana şiir söyler. Türkçeyi dinliyorum o kadar, ben bir şey katmıyorum, bana yalnızca Türkçemin söylediğini yazmak kalıyor. Türkçem söylüyor, ben yazıyorum. Şiir benim yakamı bırakmaz. Geceleri uyutmaz. Şiirsiz üşürüm. Ne giysem üzerime şiirsiz ısınamam. Her şiirden sonra sana 100 sopa deseler varım, öylesine severim şiir yazmayı."

İşte benimki de böyle bir tutku… "şiir" yerine "Türkçe" yazıp Cahit Sıtkı'yı yeniden okuyun lütfen. O benim işte! Türkçeyle meşgul olmak sevdası… Sonra elde edilen duyguları Türkçe sevdalılarıyla paylaşmak tutkusu… Bu kitabın gerçek serüvenidir. Bu duygularla;

Geçmişte çok değerli çalışmaları, araştırma ve incelemeleri ile kaynak eserler bırakan bilgin ve uzmanlara, örnek cümlelerinden yararlandığım edip ve yazarlarımıza, bizlere bu coşku ve sevdayı yaşatan öğretmenlerime, önceki baskıyı inceleyip değerli görüşlerini benimle paylaşan, ikinci baskı için teşviklerini esirgemeyen meslektaşlarıma ve öğrencilerime teşekkürlerimi buradan iletmek istiyorum.

"Ses bayrağımız" Türkçemize, bu çalışmalarımla, mütevazi de olsa bir hizmetim olabilirse ne mutlu bana…

Ankara, 30 Haziran 2009
MEHMET ÖNER

ÖNSÖZ

Dil; insanların aralarında haberleşmelerini; duygu ve düşüncelerini, isteklerini, birtakım olayları birbirlerine iletmelerini sağlayan işaretler topluluğudur.

Dil, bir taraftan düşünce sonucu meydana gelirken bizzat kendisi de düşünceyi geliştirmiştir.

Dil, insan olmanın simgesidir. Düşüncelerimizin, buluşlarımızın, yaratıcı Yeteneklerimizin kaynağı; millî varlığımızın da temelidir. İnsanları *topluluk* olmaktan çıkarıp millet olma yüceliğine ulaştıran unsurların başında gelir.

Her millet, kendi vatanında ve bayrağının gölgesinde ayrı bir kişiliği temsil eder. Bu kişiliğin oluşmasında ve gelişmesinde dil önemli bir rol oynar.

Türkçe engin tarihi içinde hür ve bağımsız yaşamış olan Türk Milletinin dili ve kutsal varlığıdır.

Türkçe, dünyanın en güzel, en ince, en ustalıklı dillerindendir. Vatan gibi, Bayrak gibi, şehitlerimizin al kanı gibi en asil ve öz değerlerimizdendir.

Dilimizi dosdoğru öğrenmek, doğru konuşup yazmaya ciddi bir özen göstermek de her Türk'ün millî görevidir. Onu yetişen nesillere en iyi bir biçimde öğretmek de ilgili her kişi ve kurumun öncelikli amacı olmalıdır.

Bunun için de çocuklarımıza her şeyden önce dinleme ve okuma eğitimi, yani göz kulak terbiyesi; konuşma ve yazma eğitimi, yani dil-gönül terbiyesi verilmelidir.

Oysa, Türkçeyi gelişigüzel harcamak millî savurganlıklarımızdandır. Okuma, dinleme ve anlama; konuşma ve yazma eğitiminde pek başarılı olduğumuz söylenemez. Nüfusumuzun yüzde seksenine diyoruz ki: *Okur yazardır.* Acaba bunlar; neyi, ne kadar okuyorlar ve ne yazıyorlar da *okur-yazar* oluyorlar!? Büyük bir çoğunluğu cebinde kalem bile taşımaz. Yüzde biri bile kitap okumaz. Öylelerine *okuyabilir ve yazabilir adam* demek daha doğru olsa gerek.

Durum budur, ama, öte yandan da Türkçe öğretiminin asıl amacı tek cümleyle şöyle ifade edilmektedir: "Okumak, dinlemek ve anlayabilmek; anladığını anlatabilmek". Okumayı sevmeyen, dinlemesini beceremeyen; anlamasını bilmeyen, az çok anladığını anlatamayan beyinler tembellikle mefluç (felçli) ve idraksizliğe mahkûmdur.

Bugün maalesef, Türkçe ve edebiyat konularıyla ilgilenmek, şairlerin; roman ve hikâye yazarlarının işiymiş ve fuzuli bir meşguliyetmiş gibi görülmektedir. Bu satırların yazarı, bir toplantıda öğretmenlerin branşlarını soran bir millî eğitim müdüründen "*Türkçe öğretmeniyim*" dediğinde "*sen otur; senin işin önemli değil, bize fen lazım*" diye azar işitmiştir.

Kişi bilmediğine düşmandır.

Bir gerçektir ki, dil olayı her şeyden önce insan zekâsı ve kişiliği ile ilgili ve millîdir. Düşünme, düşünebilme ve düşündürme işidir.

Çağımızın gereği, yurdumuzda fen liseleri çoğalırken, bir iki de edebiyat li-

sesi açılmalıdır. Çünkü, dilbilim de çağımızda gitgide daha önem kazanan bir ilim dalı olmaktadır. Ruhbilimciler, sosyologlar, antropologlar, haberleşme uzmanları, yabancı dil uzman ve öğretmenleri, konuşma bozuklukları ile uğraşan hekimler, gazeteciler, reklam yazarları, sinema ve tiyatro sanatçıları, politikacılar, diplomatlar ve daha pek çok meslek mensubu, dili daha yakından tanımak ve daha iyi bilmek lüzum ve ihtiyacını duyuyorlar.

Ders kitaplarımız da gerek içerik, gerekse estetik yönden yetersizdir. Çocuklarımızda Türkçe sevgisini, anlama ve anlatma yeteneklerini geliştirecek yerde sanki bir yığın antolojik ve tarihsel bilgi vermek amaçlanmıştır.

Ana dilleri olan Türkçe, Türk çocukları için belalı derslerden biri haline gelmiştir.

Dilbilgisi derslerinin de en nefret edilen dersler sıralamasında yer aldığı bir gerçektir. Türkçeyi sevdirecek; inceliklerini ve ifade kudretini beceri olarak çocuklarımıza kazandıracak doğru dürüst bir ders kitabımız yoktur. Hatta ortaöğretim gençliğine kaynak olabilecek bir dilbilgisi kitabı hazırlayabilmiş değiliz. Gerçi piyasada çok değerli dilbilgisi kitapları mevcuttur. Ancak, bunların büyük bir bölümü bilimsel olmak iddiasıyla ortaya konulmuş ve üniversite toplumuna hitap edecek biçimde hazırlanmıştır. Diğer bir bölümü de uzun seneler önce yazılmış olup sırf inceleme amacı taşıyan, ancak yetişkinlere kaynak olabilecek değerli eserlerdir.

Ortaöğretim gençliğinin bu eserlerden yararlanamadığını gözlemledim. Bir de bu eserlerde dil meseleleri kuralcı, *kaide koyucu* bir biçimde ele alınmıştır. Öğretim biçimleri muhakemeye değil, ezberciliğe dayalıdır. Kanıtlar ve örnekler, klasik yazarların dilinden ve eski metinlerden derlendiği için, konuların öğrenciler tarafından anlaşılmasına yardımcı olamamaktadır. Çünkü, verilen örneğin kendisini anlayamıyorlar.

Ortaokulda Türkçe öğretmenimiz Tevfik Nalçacı bizlere dilbilgisi ve Türkçe konularını çok sevdirmişti. Değerini daha sonraki yıllarda idrak ettiğim notları ile öğretmenliğimde de bana rehber olmuşlardır. Mesleğimin her zor anında kendilerinin ilmine ve örnek kişiliğine iltica ettim.

Ben de bu derse elimden geldiğince önem verdim. Araştırma ve incelemeler yaptım. Değişen dil olayları karşısında her yıl kendimi yenileyerek öğrencilerimin karşısına çıktım. Derslerimde yararlanmak üzere yirmi dokuz yıldan beri derlediğim notları, örnekleri ve tecrübelerimi bir kitap halinde düzenlemeye cesaret ettim. Amacım, yukarıda anlattığım duygu ve düşüncelerimin ışığında Türkçemize bir hizmette bulunmak ve öğrencilere yardımcı olmaktır.

Metinlerin kaleme alınmasında, tecrübelerime göre, öğrencilerin her konuyu en iyi nasıl anlayabildikleri hususu özellikle dikkate alınmıştır. Örnekler mümkün olduğunca günümüz edebiyat eserlerinden derlenmiştir. Konulara göre incelemesi yapılan her parçanın çocukların ilgisini çekecek içerikte olmasına; örneklerin de espri ve mizah değeri taşımasına özen gösterilmiştir.

Bu çerçevede dil uygulamalarına mümkün olduğunca yer verilmiş; öğrenilenlerin zevkle tekrarlanması ve pekiştirilmesi için her konu ile ilgili yeterince örnek seçilmiş; doğal olarak, öğrencilere pratikte yararlı olabilecek bilgilere ağırlık kazandırılmıştır.

Kitaplar insanoğlunun eseridir. Kusursuz insan olmayacağı gibi, kusursuz

kitap da bulunmaz. Bu kitabın ileriki baskılarının da en az bir kusurla yeniden yapılabilmesi için okurların ve meslektaşlarımın ilgi ve yardımlarını, özellikle eleştirilerini diliyorum.

Bizden önceki çok değerli çalışmaları, araştırma ve incelemeleri ile kaynak eserler bırakan bilgin ve uzmanlara;

Örnek cümlelerinden yararlandığım edip ve yazarlarımıza;

İlgileriyle teşviklerini esirgemeyen öğretmen arkadaşlarıma;

Bana tecrübe kazandıran ve birikim sağlayan sevgili öğrencilerime;

Teşekkürü bir borç bilirim.

Ankara, 24. 11. 1989
MEHMET ÖNER

DİL VE DİLİN ÖNEMİ

İLETİŞİM VE DİL

Bir arada yaşayan insanlar; duygularını, düşüncelerini, isteklerini, anlatmak için bazı araçlara başvurmuşlardır. Bunlar iletişimi sağlayan işaretler olup başlıca iletişim işaretleri şunlardır:

- Ses ya da işitsel simgeler,
- El, kol ve diğer vücut simgeleri,
- Işık ya da görsel simgeler,
- Dokunma simgeleri,
- Elektronik simgeler,
- Koku simgeleri,
- Tat simgeleri,
- Sezgi ya da telepatik simgeler.

Bu simge (işaret)leri bilgi ve yeteneğimizle değerlendirir; amaca uygun bir kanal kullanarak muhatap seçtiğimiz alıcılara ulaşabilir, aynı şekilde onların da bize ulaşmasını sağlayabiliriz. İletişim gerçeğinde kişi hem iletici, hem de kendisine iletilen varlıktır. Burada hesaba katılması gereken özellik alıcının kapasitesi, bilgi ve eğitim düzeyidir. "Kim; neyi, ne kadar bilirse bilsin, bildikleri muhatabının anlayabildiği kadardır." (Mevlana)

Pek çok işlevi bulunan dil, gerçekte bir iletişim aracıdır.

"Duygu, düşünce ya da bildiklerimizin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılmasına; bir bireyin başka bir varlıkla bilgi, haber alış verişine iletişim (komünikasyon)" denir.

İnsanlar, toplu halde ve sosyal bir dayanışma içinde yaşarlar. Çevreleriyle ve başka toplumlarla türlü ilişkiler kurarlar. Biri birlerine düşüncelerini, duygularını, isteklerini... açıklamaları gerekir. Eğer böyle olmasaydı her insanın bildiği yalnızca kendi birikimleriyle sınırlı kalacaktı. Oysa insan bu koca evrenin içinde yalnız olamamış, tek başına yaşamanın acılarını duymuştur. Toplanmak gereği, kollamak ve kollanmak, sevmek ve sevilmek duygusu; anlaşmak, tartışmak, bilgi almak ve aktarmak ihtiyacı işte bu acının meyvesidir. Bu nedenle iletişim, diğer kişilerle bağ kurmak gereğinin bir ürünü olarak doğmuş ve gelişmiştir.

İnsanlar gibi hayvanlar da iletişim kurabilirler. Ancak onlar; yalnızca acı, zevk, korku, açlık, öfke ve sevgi gibi basit duyguları ifade edebilirler. Ne var ki, iletişim biçimleri insanlarınkine göre hemen hemen hiç gelişmemiştir. Bu basit ölçüler içerisinde hayvanlar hem kendi aralarında, hem de insanlarla iletişim kurabilmektedirler.

İletişim kurabilmek, tek başına olmamakla birlikte, canlı olmanın en belirgin özelliklerinden biridir.

Önemli bir iletişim biçimi olan konuşma tek anlaşma aracı olmadığı gibi, en eskisi de değildir. Duygu ve düşüncelerimizi belirtmek, başkalarına dilediğimiz

işaretleri vermek için el ve yüz hareketleri de yaparız. Buna *beden dili* denilir ki hayvanlar çok kullanır.

İşitme engellilerin kullandığı *işaret dili* konuşmadan, iletişim kurmanın güzel bir örneğidir. Görme engelliler de büyük oranda dokunma ve işitme yoluyla bilgi alışverişi yapmak olanağını bulurlar.

Bugün, insanlarla iletişim kurabilecek biçimde tasarlanmış makineler yapıldığı gibi, makinelerle iletişim kurabilecek makineler de geliştirilmiştir.

Sibernetikçilerle[1] bilgi işlem kuramcılarının inceledikleri iletişim, en genel anlamda, bir meramın uygun bir kanalla muhataba ulaştırılmasıdır. Ancak, böyle bir diyalogun gerçekleşmesi için gerekli kodu, en azından belli bir bölümüyle, karşılıklı olarak bilen canlı ya da teknik bir verici ve alıcının bulunması gereklidir. İki insan, bir insan-bir hayvan, bir insan-bir teknik cihaz, bir ısıtma sistemi-bir termostat... gibi. Her iletişim sistemi şu öğeleri kapsar:

- Yeterli sayıda belirtkeler[2] ve bu belirtkelerin aralarında birleşimini sağlayan kurallar bütünü, bir kod;
- Meramın iletilmesinde fizik dayanak olan bir kanal (söz için hava);
- Meramın hem kaynağı, hem de kodlayıcısı bir verici yahut gönderen;
- Meramı hem alan, hem de kodu çözen bir alıcı.

İletişim sistemi şöyle çalışır: Bilgi kaynağı (beyin...), istenilen mesajı (kelimeleri...) seçer; verici (ses telleri...) bu mesajı işarete çevirerek iletişim kanalı (hava, kitle iletişim araçları...) aracılığı ile alıcıya (duyu organlarına...) gönderir. Bu açıklamalara göre diyebiliriz ki:

Dil temelde bir kavramla bir ses işaretinin – ki, bu işaret o sesin zihindeki karşılığıdır – biri birine kodlanmasından doğar

DİL YÖNÜYLE İLETİŞİM BİÇİMLERİ

Buraya kadar olan açıklamalardan iletişimin sözsüz ve sözlü olarak iki biçimde gerçekleştiği anlaşılmaktadır:

1. Sözsüz İletişim:

Kelime ya da dil kavramlarıyla dolaylı ilişkilerinden ötürü dil incelemelerinde daima önemli bir yer tutmuştur. Sözlü dilin gelişmesinden önce ortaya çıkmakla birlikte; biri diğerinin ayrılmaz bir parçası ve karmaşık bir biçimidir. Birtakım davranışlar, taklitler, çizimler, jest ve mimiklerle ifade edilmiştir.

2. Sözlü İletişim:

İnsan bir takım fizyolojik yeteneklerle yaratılmıştır. Bu yeteneklerden şüphesiz en önemlisi "düşünme, anlatma ve anlama"dır. Onun için dil, insanlıkla birlikte doğmuş ve onunla aynı süreçte gelişmiştir. Bebeklerin kendiliklerinden çıkardığı sesler bu görüşü destekler niteliktedir. Dillerin, beden dilinin zamanla

---

1 Sibernetik (Güdümbilim): Değişik düzeneklerin kendi kendilerini denetleyerek işleyişlerini sürdürebilmelerini sağlayan iletişim ve denetim yöntemlerini inceleyen bilim dalı.

2 Belirtke (yahut sinyal) Bir bildirişim oluğu boyunca iletilmekte olan içeriği ("anlamı") taşıyan (taşımacısı olan) her türlü fiziksel birim veya birimler dizisi.

konuşma diline dönüştüğünü; fiziksel etkinliklerin söze dökülmesi, ya da tabiattaki seslerin taklit edilmesiyle ortaya çıktığını ileri süren antropologlar da vardır. bu görüşlere rağmen değişmez gerçek şudur ki, *düşünme, anlatma* ve *anlama* fonksiyonları insanın yaratılışında programlanmış ve gelişme süreci de böylece başlamıştır.

Dilin bilgilendirici, dinamik, duygusal ve estetik olmak üzere dört işlevi vardır. Bilgilendirmeye yönelik iletişim bir anlamı belirtmede; dinamik söylem düşünce ve tutumları aktarmada kullanılır. Duygusal söylem; başkalarını belli bir eyleme yöneltmeyi, onlarda belli duygular uyandırmayı amaçlar. Çoğunlukla şiirsel konuşma olarak da nitelendirilen estetik söylem, anlatımın biçimsel ya da üslup özelliklerini aktarır.

Sonuç olarak, çok temel içgüdülerden kaynaklanan basit istekler kadar, yüksek bir zihin harikasının ürünü olan karmaşık süreçlerin de anlatımını sağlayan sözlü iletişim, fiziksel ve zihinsel evrimin en ileri aşamasını temsil etmektedir ki, bu dildir.

DİL

Dil, insanların aralarında haberleşmelerini; duygu ve düşüncelerini, isteklerini, birtakım olayları birbirlerine iletmelerini sağlayan yazılı ve sözlü simgeler sistemidir. Dil simgelerine *gösterge* adı verilir.

Sesler insanlığın ilk dil göstergesidir. Kavramları ve nesneleri karşılayan bu göstergelerin anlamları göreceli olup ne yapmacık, ne de doğal bir bağlantının ürünüdür. Sosyal bir anlaşmadan, toplumsal bilincin âdeta gizli birlikteliğinden doğmuştur. Bu iletişim biçimlerinin uygarlıkla birlikte, belirli kurallar çerçevesinde gelişip çoğalmasından da diller ortaya çıkmıştır.

Dil insanların konuşma, anlaşma aracıdır.

"İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa" sözünü duymuşsunuzdur. "Konuşup anlaşmak insan olmanın bir özelliğidir; insan olanlar ancak, konuşarak anlaşabilirler" demektir. Bu tanıma göre dil, yalnızca insan toplumlarında bulunan bir yetenektir. Gerçi, hayvanlar da sesler ve beden hareketlerinin yardımıyla iletişim kurar, hatta birçokları bir dereceye kadar insan dilini anlamayı da başarabilir. Ancak, insanın dışında hiçbir varlık çıkardığı sesleri insan gibi açık, kurallı, iç tutarlılığı olan göreceli bir sistem durumuna getirememiştir.

DİLİN TANIMI

Dilin bir çok tanımı yapılmıştır.

"Dil bir taraftan düşünce sonucu meydana gelirken, bizzat kendisi de düşünceyi geliştirmiştir" yaklaşımına göre; dil, düşüncelerin kelime hâline getirilmiş sesler aracılığıyla anlatılmasıdır. Bu tanım, eskilerin deyimiyle "efradını câmi, ağyarını mâni" biçiminde düzenlenmemiştir. Yani dille ilgili tüm kavramları içine almadığı gibi, ilgisi olmayanları da dışında bırakmıyor. Çünkü dil düşünce ötesinde kalan bilinçsiz varlık alanlarını, duyguları, düşleri de kapsar.

İnsanlar dil üzerinde düşünmeye başlayınca, dilin düşünceyle ilişkisi de ister istemez gündeme gelecektir. Aristoteles'e göre: "Konuşma zihin yaşantılarının göstergelerle temsil edilmesidir." Bu tanım yakın zamana kadar batı düşünce geleneği üzerinde etkili olmuştur. 17. yüzyılın akılcı felsefesi de dil konusunda

benzer bir görüş öne sürmüştür:

"Konuşma, düşüncenin bu amaç için yaratılmış göstergelerle ifade edilmesidir ve düşüncenin farklı yönlerini anlatmak için de farklı kelime türleri ortaya çıkmıştır."

Yukarıda da değindiğimiz gibi düşünce öğesine ağırlık veren bu akılcı yaklaşımın sakıncası şudur: Düşünce kavramının kapsamını ya fazla geniş tutmakta ve böylece içeriğini bulanıklaştırmakta ya da fazla daraltarak dilin bir çok işlevini dışarıda bırakmaktadır. Oysa, dilin günlük hayatta dar anlamıyla düşünceleri açıklamaktan başka işlevleri de vardır.

Bu tanım bir başka açıdan Condillac ve Herder gibi 18. yüzyıl düşünürlerince de eleştirilmiştir. Akılcı felsefe, daha önce var olan düşünceleri anlatan bir araç olduğunu savunur. Oysa Herder'e göre dilden önce, dilden bağımsız bir düşünce söz konusu olamaz. Düşünce de dille birlikte ortaya çıkmıştır. Farklı dillerin farklı düşünce yapılarına denk düştüğünü söylemek yanlış olmaz. İnsanlar ve kültürler arasındaki farklılık, bir bakıma diller arasındaki farklılıktır.

Dil temelde bir kavramla bir ses imgesinin – ki, bu imge o sesin zihindeki karşılığıdır – biri birine kodlanmasından doğar. Bu kodlanma doğal ve zorunlu değil, görecelidir. Yani insanlar tarafından öyle sayılmıştır. Örneğin, *eşek* kavramı için eski Türkler *eşgek* demişlerdir. Oysa aynı kavram için Araplar *merkeb, himar*; İranlılar *har*; Latinler *equus asinus*; İngilizler *ass;* Fransızlar *ane* kelimesini yakıştırmışlardır. Bununla birlikte kavram-ses imgesi bağının belirli bir toplumun bireyleri için zorunlu olarak aynı olması gerekir. Aksi takdirde toplumsal anlaşma ve uzlaşma mümkün olmaz.

Bu yaklaşımların incelenmesinden sonra sanırım, dili şöylece tanımlayabiliriz:

"Duygularımızı, düşüncelerimizi, yargılarımızı, başkalarına iletmeye, meramımızı biri birimize anlatmaya yarayan, bir gramer sistemi halinde örgütlenmiş simgelerin; daha çok boğumlu ses simgelerinin tümüne birden dil denir."

Dilin tanımı ile ilgili yaklaşımların ortaya çıkardığı sorular şunlardır:

- Düşünce mi önce var olmuştur, yoksa dil mi?
- Düşünce ve dil aynı anda mı vardır?
- Akıl mı dili geliştirmiştir, yoksa dil mi aklı?

Bu tartışmalar her ne kadar "Tavuk mu yumurtadan çıkmıştır, yoksa yumurta mı tavuktan..." sorusunu akla getiriyorsa da, dilini mükemmel bilen, kelime dağarcığı zengin, çok çok okuyan ve yazan insanların akıl ve düşüncelerini de aynı oranda geliştirdikleri, toplum içinde ayrıcalıklı bir konuma yükseldikleri de bir gerçektir.

Bir hazine gibi, insanlığın çağlar boyu edindiği ve denediği gerçekleri saklar, dil. Temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış; uygarlıkla birlikte, belirli kurallara göre gelişmiş ve toplumsal bir uzlaşma ile ortaklaşa kullanıla gelmiştir. Düşüncenin hem ürünü, hem de temelidir.

DİLİN FİZYOLOJİK TEMELLERİ

Dil uygarlıkla birlikte gelişmiştir. Yazının icadı; hem uygarlığın, hem de dilin gelişmesinde en önemli rolü oynamıştır. Yazının bulunmasından önceki dönem-

lere "Karanlık Devir" denilmesi, mecaz anlamda, yerinde bir tabirdir. Bununla beraber dilin, basit işlevleri açısından, yazıdan bağımsız olarak düşünülmesi gerekir. Nitekim, okur yazar olmayan kişiler de pekâlâ konuşup anlaşabilmektedirler. İnsan toplulukları yazıyı bilmeseler de yüzyıllar boyunca sözlü iletişimle vaziyeti idare etmişlerdir. Yazı konuşmanın sonucu, konuşma da yazının nedenidir. Bu yüzden dilin yapısının kavranabilmesi, konuşmanın fiziksel ve fizyolojik koşullarının kavranmasına bağlıdır.

Konuşma, ses organları aracılığıyla uygun seslerin oluşturulup kelime ve cümle üretilmesidir. Başka bir ifadeyle, kullanılmış havanın akciğerden geri çıkartılması esnasında ses aygıtlarının (ses telleri, gırtlak, küçük dil, geniz, dişler, damak, dudaklar...) belirli konumlara girmesiyle değişik sesler çıkarma, bu sesleri tonlama, yükseltip alçaltma, boğumlama ve böylece amaca uygun belirli kalıplara sokma yeteneğidir. Yumuşak ünsüzler sertlerinden, ünlüler ünsüzlerden, kalın ünlüler incelerinden; değişik tonlamalar (titrem) birbirlerinden bu suretle ayrılır; en küçük ses birimleri değişik biçimlere girer. Buna da "eklemleme" denilir.

Bu yetenekler açısından bütün özürsüz insanlar eşit şansa sahiptir. Kişilerin yüz, ağız, dil ve dişlerinin... farklı yaratılmış olması dili öğrenme yeteneklerini etkilemez. Fiziksel farklılıklar ancak seste farklılık yaratır. Bir insanın sesinin diğerinden ayırt edilmesinin nedeni de budur. Bu ayrıntılara rağmen her insan aynı çevre koşullarında aynı dili öğrenir.

Konuşmak için kelimeyi seçmemiz ve bunu dışa vurmaya karar verip, starta basmak gibi mekanizmayı harekete geçirmemiz yeterlidir. O sesin biçimlenip dudaklarımızdan dökülmesi için görevli bütün ses aygıtları sırasıyla ve kendiliğinden görevlerini yaparlar. Bizim, bu ses aygıtlarından herhangi birinin şöyle ya da böyle durumlara girmesi için özel bir çaba göstermemize gerek yoktur. Vücudumuzdaki ses aygıtlarının beynimizin talimatıyla, otomatik olarak çalıştığını söyleyebiliriz. Bütün bu özellikler tüm insanlar için geçerlidir. Ama, insanın biyolojik kalıtımının konuşma yeteneğini ne ölçüde etkilediği konusunda kesin bir sonuca da varılamamıştır. Hiç kimse biyolojik olarak belirli bir dili öğrenme ve kullanma yeteneğine sahip olarak doğmaz. Bütün sağlıklı çocuklar, şu ya da bu dili öğrenme yeteneği ile doğar. Hangi dili öğrenecekleri biyolojik ve fiziksel özelliklerine değil, içinde yetiştikleri aile ya da çevreye bağlıdır. Bu çevrenin dili insanın "ana dili"dir. Örneğin, bir Türk ailesi ya da toplumu içinde emeklemeyi, yürümeyi ve konuşmayı öğrenmiş olan başka etnik kökenli bir çocuğun ana dili Türkçedir. Dil öğrenmenin, kelimeleri ve cümle kalıplarını öğrenmenin dışında çok önemli bir boyutu daha vardır: Çocuğun belli bir zamana kadar işitmiş olduğu cümlelerden farklı, dilbilgisi kurallarına uygun, yeni sözler söyleme, yeni cümleler kurma ve bunları yeri geldiğinde kullanma yeteneği. İnsan dilini papağanın sözlerinden ayıran bu çok önemli özellik, günümüzde insan beyninin doğuştan var olan bir cümle kurma, anlam üretme yeteneği ile açıklanmaktadır.

DİLLERİN ÇEŞİTLENMELERİ

Dilin tarihi insanınki ile eşittir. Bilinmeyen zamanlarda filizlenmeye başlamış, uygarlıkla eş olarak gelişmiştir.

Jeolojik, jeopolitik, ekonomik, iklim koşulları, siyasal ve benzeri nedenlerle ya da tektonik olaylar sonucunda bölünen ve dünyanın bir hayat için elverişli yörelerinde, ayrı ayrı topluluklar halinde yaşamak durumunda kalan insanlar; kendi çevre, kültür ve uygarlıklarının ortaya çıkardığı bir dil geliştirmişlerdir.

Ulaşım ve haberleşme araçlarının insan hayatına girmesine kadar toplumlar, dünyanın ayrı bölgelerinde, kendi kabuklarında (çevre) yaşamış, biri birleriyle iletişim kuramamışlardır. Tarihin çok uzun bir çizgisini içine alan bu dönemde her toplum kendi kültürünü, kendi uygarlığını ve dilini yaratmıştır. Bundan dolayıdır ki yeryüzünde çok çeşitli diller vardır: Türkçe, Arapça, Fransızca, Çince, Farsça, Tibetçe, Japonca, İngilizce, Annanca.... gibi.

ŞİVE, AĞIZ, LEHÇE

Dünyada 6.912 dil kullanıldığı yapılan araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Bu çeşitliliğin nedenlerini yukarıda gördük. Aşağı yukarı aynı nedenlere bağlı olarak bir anadilin söylenişinde ve yazılışında da bazı farklılıklar baş gösterir. Ancak bu ayrılıklar ayrı bir dil görünümü vermez. Görelim:

ŞİVE

Belirli bir kültür düzeyine ulaşmış kişilerle, kültürel alanda geri kalmış olanlar arasındaki söyleyiş farkıdır. Yüksek bir kültürün konuşmada ve yazmada etkisi büyüktür. Konuşma ve söyleyiş biçimi, çoğu kez okumamışlığı gözler önüne serer:

"Görüyon ya! Kesemizden sana araba ikram ediverelim dedik, o da olmadı. Gaderine küs... nidelim? Gayri günah benden gitti. Bir gayret etmezsen zabaha kadar garış garış otururuk." (Reşat Nuri Güntekin)

"Biz halımızdan hoşnuduk. Hökümat bizim gızları okutup da nidecek?" (Sıdıka Avar)

"Essahtan ile. Durgu deyi... Bu okumuş garılar neler de bililer bacım." (Sıdıka Avar)

"Vali begim, senin gusirin, gabahatın değel ki bu körpi meselesi, neden bu gadder üzilirsin." (Ayşe Kulin)

Bu sözler; okula gitmemiş ve çevresel etkilerden kurtulamamış, güzel konuşmanın özelliklerini ve gereğini kavrayamamış kişilerin ağızlarından aktarılmıştır. Belirli bir eğitim almak, bu tür söyleyiş ayrılıklarını giderir.

AĞIZ

Geniş bölgelere yayılmış olan dilin kentlere ve bölgelere göre gösterdiği, ancak yazıya geçmemiş olan ayrı söyleyiş biçimidir. Aşağıdaki örnekler yurdumuzun değişik yörelerinden derlenmiştir:

"- Kız dediler, nedir senin bu zurun? Ha bak işte gelin oluyorsun bu gece! Niçin astın öyle suratını da çekildin bir küşeciğe? Yine babaların mı tuttu yoksa? Kalk biraz oynayıver, kalk bir parça güveğin koluna gir, dolaş, bir parça çık dışarı, hava al, güzün günlün açılsın"(Osman Celal Kaygılı)

"- Yörük Hoca evin gapısında ağayla sövüştü.

- Eey, di hele

- Sonra galktı. Atına bindü, gittü."(Ömer Seyfettin)

LEHÇE

Aynı dili konuşan kişiler arasındaki söyleyiş farklılıkları geniş boyutlara ulaşabilir; konuşmada olduğu gibi, yazı dilinde de yerleşmiş ayrılıklar ortaya çıkabilir. Bir dilin böyle önemli ayrılıklar gösteren bölümlerine **LEHÇE** denir. Tarih boyu, sayısız göçlerle Asya'nın, Avrupa'nın, hatta Afrika'nın birçok yerlerine yayılan; imparatorluklar ve nice devletler kuran, uygarlıklar geliştiren Türk boylarının konuşmaları arasındaki farklar gittikçe artmış; değişik yazı dillerinin doğmasıyla Türkçenin lehçeleri ortaya çıkmıştır. Aşağıda Azeri lehçesine ilişkin örnekler verilmiştir:

"- Mene bah Torik Efendi. Özün yahşi kişisen. Özünü çoh sevmişem. Çekirge'fendiyle devr-i eğlem seyahatine çıhup, bizler dahi Amelikana gedirez. Özün de menem dalımda gelesen, bile varalım."(Ercüment Ekrem Talu)

ANA

O sönülmez bir şuledir,
Işık salır kâinata.
Ebediyet ahtarırı
Zulmetlere bata bata.
Onun geniş sinesinde
Güneş boyda bir şule var,
Alovlanıp yandıkça o
Ebediyet ışıklanır.
O anadır üreğinde
Hayat aşkı lepelenir,[1]
Onun ana muhabbeti
Geleceğe vesikadır.
Ezelden ezelden bu el, bu oba
Analığa derin hörmet beslemiş,
Ana karşısında topal Timur da
Ayak dalı koymuş, bağış dilemiş.
Bu hakkı tanıyan, hakkı seven el
Marifetinde ince yerlere çatmış,
Ana hakkı Tanrı hakkıdır deye
Bele bir bediî mesel yaratmış. (Bulut Karaçorlu Sehend)

VUSLAT

Akşam olur gözlerimi yumaram,
Derya kimi hayatlara cumaram[2]
Balam sene azatlıklar umaram,
Gavuşanda gökceh gökceh[3] gül mene
Bahar bahar çiçeh çiçeh gül mene,
Külünk vurup şu dağları toz edek,

---

1 Lepelenmek: Dalgalanmak
2 Cumaram: Atlarım.
3 Gökceh:Güzel.

Şehriyar'dan, Savalan'dan söz edek,
Gümüş kandil ılduzlara göz edek,
Gavuşanda gökceh gökceh gül mene,
Gavuşanda gökceh gökceh gül mene.
Bahar bahar çiçeh çiçeh gül mene
Geç Hezer'den mehebbetten dol da gel!
Sana tekin Gökçe Göl'e dal da gel!
Hıyaban'dan bir gerenfil al da gel
Gavuşanda gökceh gökceh gül mene
Gavuşanda gökceh gökceh gül mene
Bahar bahar çiçeh çiçeh gül mene." (Dilaver Cebeci)

TÜRKÇENİN GELİŞİM DÖNEMLERİ

ESKİ TÜRKÇE

↓

Ana Türkçe

↓

Göktürk Türkçesi

↓

Uygur Türkçesi

↓

Karahanlı Türkçesi

↓

Batı Türkçesi	Kuzey ve doğu türkçesi

↓

Eski Anadolu Türkçesi	K.Kıpçak – D.Çağatay Türkçesi

Osmanlı Türkçesi Dönemi

↓

Çağdaş Dönem

↓

1. Türkiye Türkçesi
2. Azeri Türkçesi
3. Türkmen Türkçesi
4. Gagavuz Türkçesi

Çağdaş Dönem

↓

1. Kazak Türkçesi
2. Kırgız Türkçesi
3. Özbek Türkçesi
4. Uygur Türkçesi
5. Tatar Türkçesi

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Türkiye Türkçesi; Anadolu lehçesinin, Osmanlıcanın ardından ulaştığı son ve modern devresidir. 1908 meşrutiyetinden sonra Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin gibi yazarlarımız, "Millî Edebiyat Akımı"nı başlattılar. Türkçenin yabancı kelime ve kurallardan arınması için çaba gösterdiler. Bu çalışmalar, Cumhuriyetimizin kurulmasıyla birlikte, Büyük Atatürk'ün yaratıcı önderliğinde *dil devrimine* dönüştü.

Cumhuriyet çağı; Türkçemizin duru örnekler kazandığı, Arapça, Farsça tamlamalardan arındığı, cümle kuruluşunun büyük bir aydınlığa ve açıklığa kavuştuğu, derli toplu, yanlışsız bir duruma geldiği bir dönemdir.

Dil devrimi, dilde millî birlik sağlanması ihtiyacından doğmuştur. Amaç, bütün Türklerin biri birlerini anlayabilmeleri, kelimeler aracılığıyla kafa ve gönüllerini birleştirebilmeleridir. En güzel sevgi, en güzel birlik samimi kelimelerle kurulmaya başlanır. Dilde birlik; yüreklerde, dileklerde ve bileklerde beraberliği doğurur.

Bir alman düşünürü "Dil insanın evidir" der. Milletçe "Bir olalım, iri olalım, diri olalım"[1] dersek bu ülküyü öncelikle dilimizde gerçekleştirmek zorundayız.

Türkçemiz bugün öz benliğine kavuşmuş, çağdaş dünyanın bilim, teknik ve sanat olgularını karşılayabilecek yeni kavram ve kelimeleri türetmeye elverişli duruma gelmiş, en zengin diller arasında yerini almış, işlek özelliğine yeniden kavuşmuştur.

Dilimizi kuralları, incelikleri ve bağımsız kimliği ile yaşatmak, daha da geliştirmek millî görevlerimizdendir.

KÜLTÜR DİLİ

Bir dilin kurallarına göre, özenle kullanılan biçimine "kültür dili" denilir. Bir bakıma kültür dili milletimizin ortak yazı dilidir. Çünkü en sanatlı ve kusursuz dil kullanımları yazılı anlatımlarda görülür.

Bir dildeki "ağız"lardan bir tanesi seçilerek yeni kuşaklara öğretilir; böylece bir ortak yazı ve konuşma dili, yani "kültür dili" oluşur. Kültür dilimizin örneği İstanbul ağzıdır. Dilin genel yapısı millî kültürün, kullanımı ise kişisel kültürün yansımasıdır. Eskiler "Üslub-ı beyan ayniyle insan" yani, "söyleyiş biçimi onu söyleyenin aynısıdır, kişiliğidir" demişlerdir. Dilimize saygının gereği de olarak kültür diline uygun biçimde konuşma ve yazmaya özen göstermek, bize saygınlık kazandırır. Yunus Emre bir şiirinde şöyle der:

"Sözünü bilen kişinin / Yüzünü ağ ede bir söz,
Sözünü pişirip diyenin / İşini sağ ede bir söz."

Güzel konuşmanın başarı ya da başarısızlıktaki etkisini de Yusuf Has Hacib, Kutadgu bilig (mutluluk veren bilgi) adlı eserinde şu beyitle dile getirmiştir:

"İnsanda dilince değişir kader / Ya yurda baş olur, ya başı gider."

---

[1] Hacı Bektaş Veli

KÖKEN BAKIMINDAN DİL AİLELERİ

1.

<table>
<tr><td colspan="5">HİNT AVRUPA DİL AİLESİ</td></tr>
<tr><td colspan="2">ASYA DİLLERİ</td><td colspan="3">AVRUPA DİLLERİ</td></tr>
<tr><td colspan="2">HİNT İRAN DİLLERİ</td><td>LATİN DİLLERİ</td><td>GERMEN DİLLERİ</td><td>İSLAV DİLLERİ</td></tr>
<tr><td>HİNT DİLLERİ</td><td>İRAN DİLLERİ</td><td rowspan="2">İTALYANCA
İSPANYOLCA
ROMENCE
YUNANCA
ARNAVUTCA</td><td rowspan="2">ALMANCA
İNGİLİZCE
FRANSIZCA</td><td rowspan="2">RUSÇA
BULGARCA
SIRPÇA
HIRVATÇA
ÇEKÇE
LEHÇE</td></tr>
<tr><td>HİNTÇE
URDUCA</td><td>FARSÇA
PEŞTUNCA
TACİKCE</td></tr>
</table>

2.

<table>
<tr><td rowspan="2">HAMİ-SAMİ DİL AİLESİ</td><td rowspan="2">ÇİN-TİBET DİL AİLESİ</td><td rowspan="2">BANTU DİL AİLESİ</td><td colspan="2">URAL-ALTAY DİL AİLESİ</td></tr>
<tr><td>URAL DİLLERİ</td><td>ALTAY DİLLERİ</td></tr>
<tr><td rowspan="2">ARAPÇA
İBRANİCE
HABEŞÇE</td><td rowspan="2">ÇİNCE
TİBETÇE</td><td rowspan="2">AFRİKA DİLLERİ</td><td>MACARCA
FİNCE
ESTONCA</td><td>TÜRKÇE
MOĞOLCA
MANÇUCA
TUNGUZCA
JAPONCA
KORECE</td></tr>
</table>

DİL AİLELERİ

Lehçeler arasındaki ayrılıklar, yüz yıllar boyunca, giderek artınca başka başka diller çıkar, ortaya. Ayrı bir dil oluşur. Böyle dillerle, ayrıldıkları lehçeler arasında belirli benzerlikler yine de kendini belli eder; bir kaynaktan geldikleri anlaşılır.

Aralarında köklü benzerlikler bulunduğu için ana kaynaktan dallanıp geliştiği anlaşılan diller, genel bir isim altında toplanır ve "DİL AİLESİ" adını alır: *Hint- Avrupa dilleri, Ural-Altay dilleri, Hami- Sami dilleri*...gibi.

Türkçe köken bakımından *Ural- Altay* dil ailesinin *Altay* koluna bağlıdır.

İki grup halinde gelişen "Dil Aileleri" yukarıdaki iki şemada gösterilmiştir.

ANA DİLİ

Kısaca bir kimsenin; doğal olarak, farkında olmadan, ailesi çevresinden öğ-

rendiği kendi öz dilidir. Bu anlamda:

Bir çocuk, ana dilini ana-babasından ve doğup büyüdüğü çevresinden dinleye dinleye, cümleler halinde öğrenir. Büyüdüğü zaman da aynı şekilde konuşur. Bu dil, içinde yaşadığı toplumun da ortak dilidir. Kuşaklar aracılığıyla tarihin derinliklerinden, geleceğin sonsuzluğuna doğru, öğrenilerek taşınır.

Bir yabancı dil, ne denli mükemmel öğrenilirse öğrenilsin ana dili sayılmaz. O her şeyden önce başka bir milletin dilidir. Sonradan; kelimeler seçile seçile, kuralları ile birlikte öğrenilmiştir. Böyle sonradan öğrenilen dillere "benimsek dil" denir.

Ana dil, aynı zamanda devlet olarak örgütlenmiş olan bir milletin ortak dili ve o devletin de resmî dilidir. Devleti kuran iradenin doğal ve sosyolojik tercihidir. Devlet, uyruğunda bulunan bütün vatandaşlarına bu dili bilimsel olarak da öğretmek, eğitim ve öğretimlerini bu dille yapmak yükümlülüğünde ve sorumluluğundadır. Bu görev, devletin "eşitlik" ve "adalet" ilkelerinin vaz geçilemez niteliklerindendir. Çünkü hiçbir birey, içinde yaşadığı toplumun ortak dilini yeterince bilmeden mutlu ve sorunsuz yaşamak olanağına sahip değildir. Unutmamak gerekir ki ortak dil, o toplumun en kapsamlı ve işlek dilidir. Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, hiçbir etnik ve ırksal kasıt gütmeden "Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" diyerek bütün yurttaşları, hiçbir ayırım yapmadan kucaklamıştır. "Türk demek Türkçe demektir; ne mutlu Türk'üm diyene" sözünü de bu anlamda söylemiştir. Bu millet Mustafa Kemal'i nasıl ki kendi bağrından çıkarmıştır; kendisi de onun manevi bağrında ilelebet yaşayacaktır.

Her milletin kendine özgü bir dili vardır. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk milleti olarak bizim dilimiz de güzel Türkçedir.

Bu açıklamalardan çıkarılacak sonuca gelince: "Ana dil anamın dilidir" demek doğru, ancak çok eksik bir ifadedir. Tıpkı "Anayasa anamın yasasıdır" demek gibi. "Ana dil" kavramını yukarıda anlatılan çerçeve içinde düşünmek en doğrusudur.

AİLE DİLLERİ / YÖRESEL (MAHALLÎ) DİLLER

Dünyada Birleşmiş Milletlere üye 182 ülke bulunmaktadır. Kayıtlı olmayanlarla birlikte bu rakamın 190 civarında olduğu söylenmektedir. Buna karşın konuşulan dil sayısı altı milyon 912'dir. Demek ki her ülkede toplumun ortak-resmî dili olmayan bazı diller de konuşulmaktadır. Bu diller "ananın dilidir" ama yukarıda açıklanan ölçüler içerisinde "ana dil" değildir. Böylesi dillere "Yöresel (Mahallî)" dil ya da *aile dili* (native language) denilmektedir. Aile dillerinin kelime sayısı oldukça az ve konuşanların sayısı da genel nüfus içerisinde azınlıktadır.

Türkiye'de de daha çok konuşma dili niteliğinde, birkaç aile dili bulunmaktadır. Bu dillerin var olması, yaşatılması ancak kültürel çeşitlilik konusu olabilir. Eğitim dili ya da resmî dil olarak kullanılması bilimsel olarak gerçekçi değildir. Her şeyden önce bu tür dillerin kelime sayısı birkaç binden ibarettir; bilimsel dil olmak için oldukça yetersizdir. Bu nedenle ırkçı-ayrılıkçı ya da başka karanlık düşüncelerle yöresel dilleri eğitim dili olarak kullanmayı istemek pek çok sakıncaları yanında, her şeyden önce, o dili konuşanların çocuklarına yapılabilecek

en büyük kötülük olacağı açıktır. Bir dilin bazı insanlar tarafından konuşuluyor olması eğitim dili için de yeterli ve gerekli olacağı anlamına gelmez.

Bir konferans için, 1971 yılında Merzifon'a gelen ünlü bir yazar ve romancı, öğretmenler sendikasında bir öğretmenin "Niçin romanlarınızı falanca dilde değil de Türkçe yazıyorsunuz?" sorusuna "O dili ben çok iyi bilirim, konuşmasını da severim. Ama ben o dilde yazmaya kalksaydım değil bir roman, birkaç Ömer Seyfettin hikâyesi bile yazamazdım" cevabını vermiştir.

Bir dilde her kelime ayrı bir kavram ve düşünceyi temsil eder. Çünkü her kelime bir düşünceyi ifade edebilmek ihtiyacı ile var edilmiştir. Bir dilde ne kadar kelime varsa o kadar da düşünce ve kavram mevcuttur. Bu nedenle az kelimeli dillerin karşıladıkları kavram ve düşünceler sınırlı olduğundan bilim dili olmaya elverişli değildir. Nitekim, kelime hazinesi kıt olan bireylerin anlatma ve anlama zorluğu çektiklerini bütün eğitimciler bilir. Elimizde Türkçe gibi zengin ve üretken bir dil dururken bir kısım çocuklarımızı birkaç bin kelimelik yöre / aile dili ile eğitime tabi tutmak, dar bir çevreye mahkûm etmek her şeyden önce bu çocuklara ve ailelerine ihanet etmek değil midir? Daha sonraki eğitim kademelerinin ve hayatın her alanında acaba nasıl başarılı olacaklar! Örneğin, gördüğü eğitim sayesinde Türkçeyi bu denli mükemmel öğrenmeseydi; Yaşar Kemal, bugünkü Yaşar Kemal olabilir miydi?

Türkçe bu yurdun en büyük dili. Ona sırtını dönmeye çalışanların siyasi ve ideolojik tavırlarını da tartışmak elbette mümkündür. Fakat bu kitabın konusu değil. Ancak şu soruyu sormadan geçemeyeceğim: "Aile dili" ile değil de ortak dilimiz Türkçe ile eğitim ve öğretim görenler bundan ne gibi bir zarar görmüşlerdir? Aksine, elde ettikleri kazanımlarla, Gürbüz Azak'ın "İyi Türkçe bilmek büyük adam olmaktır" dediği gibi, devletimizin en yüksek kademelerine kadar yükselmemişler midir?

Türkçe binlerce yıldan beri kendisini kanıtlamış çok zengin bir dildir. Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı "Büyük Türkçe Sözlük"te; *söz, deyim, terim ve ad* olmak üzere toplam 616.767 söz varlığı bulunmaktadır.

Diğer Türk devlet ve topluluklarında kullanılan Türkçe sözleri de hesaba katarsak bu sayı milyonlara ulaşır. Türkçe, yer yüzünde on iki milyon metre karelik bir alanda, sekiz bağımsız devlet, onlarca özerk devlet ve topluluklarda iki yüz elli milyon Türk tarafından konuşulan, bu yönüyle, dünyanın beşinci dilidir. Adriyatik denizinden Çin seddine kadar Türkçe konuşan insanlarla iletişim kurarak gezi yapabilirsiniz. Devletimiz, geleceğimizin teminatı olarak gördüğü "tüm çocuklarımızı" okul arkadaşı, sınıf arkadaşı, sıra arkadaşı yaparak, hepsini aynı duygularla kucaklayarak, aynı koşullarda okutmak için büyük çaba göstermekte, toplumumuz da ayırım yapmadan, çocuklarımızın eğitim-öğretim başarısı ile kıvanç duymaktadır. Asıl yanlış; ırkçı, çağ dışı bir kafa yapısıyla bu çocukların okul arkadaşlığını, sınıf arkadaşlığını, sıra arkadaşlığını, oyun arkadaşlığını bozmaktır!..

DİLİN ÖNEMİ

Önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Kendilerine vatan yaptıkları bir coğrafya üzerinde topluca yaşayan insanlar, anlaşabilmek için ortak dillerini oluş-

turmuşlardır. Dil olmasaydı bilgilerimizi bir araya toplayamaz, saklayamaz; aynı vatanı paylaştığımız kişilere, diğer toplumların bireylerine ve gelecek kuşaklara aktaramaz, geçmişin değerlerini günümüze taşıyamazdık.

Kutadgu Bilig adlı eserin yazarı Yusuf Has Hacib, dokuz yüz yıl önce tespit ettiği bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: "Dil, Yaratıcının insanoğluna lütfettiği, en geniş ve en güzel imkândır. Yaratan Allah insana erdem, akıl, bilgi, anlayış, gönül zenginliği ve bütün bunları dil ile anlatma gücü verdi."

Konfüçyüs'ün konuyla ilgili savı da ünlüdür:

Konfüçyüs'e sordular:

—Bir memleketi yönetmeye çağrılsaydınız yapacağınız ilk iş ne olurdu? Büyük filozof şöyle cevap verdi:

—Hiç şüphesiz, dili gözden geçirmekle işe başlardım.

Ve dinleyenlerin hayret dolu bakışları karşısında sözlerine devam etti:

—Dil kusurlu olursa, kelimeler düşünceyi iyi anlatamaz. Düşünce iyi anlatılmazsa, yapılması gereken şeyler doğru yapılamaz. Ödevler gereği gibi yapılmazsa, töre ve kültür bozulur. Töre ve kültür bozulursa, adalet yanlış yola sapar. Adalet yoldan çıkarsa şaşkınlık içine düşen halk, ne yapacağını, işin nereye varacağını bilemez. İşte bunun için dile büyük önem verirdim.

Dilin önemini Napolyon Bonapart da şöyle ifade etmiştir:

"Fransa'nın sınırları Fransızcanın konuşulduğu yerlerdir."

Yahya Kemal Beyatlı ise "Türkçenin çekilmediği yerler vatandır" diyerek dilin ne denli önemli olduğuna dair çok anlamlı bir vurgu yapmıştır.

Albert Camus da bu anlamda "Benim yurdum dilimdir" sözünü söylemiştir.

Dilin önem ve anlamını çok iyi bilen büyük Atatürk'ün konuyla ilgili görüşleri de bu kitabın ilgili bölümlerinde yer almıştır.

Hastalığının en ağır döneminde, 6-7 Kasım tarihleri arasında, DTCF'de gerçekleştirilen bilimsel bir toplantıya gönderdiği bildirisinde, "Arkadaşlar; selam. Dil çalışmalarını sakın gevşetmeyin" istemiyle son sözünü söylemiştir. Söyleniş zamanı ve koşulları bakımından bu sözün dilin önemini en iyi belirten bir söz olduğunu düşünüyorum.

Dil insan olmanın simgesidir. Düşüncelerimizin, buluşlarımızın, yaratıcı yeteneklerimizin kaynağı; millî varlığımızın da temelidir.

Bir milleti meydana getiren unsurların başında "dil" gelir. Dil bir milletin aynasıdır.

Bu aynaya baktığımız zaman orada kendimizin en gerçek yankısını buluruz.

Dil ile millî duygu arasında güçlü bir bağ vardır. Bir milletin gerçek yurdu dilidir; dil millî dileği belirten güçlü bir varlıktır. Millî dil yok olunca millî benlik de çok geçmeden yok olur.

Nasıl ki, her milletin ayrı bir kişiliği varsa, ayrı vatanları varsa kendilerine özgü bir de dilleri vardır. Türk milleti olarak bizim dilimiz de güzel Türkçedir. Bu bakımdan;

Türkçe bizim ana dilimizdir...

Türkçe bizim ana sütümüzdür...

Türkçe bizim gönül bağımızdır…

"Ana dili düşünceyi geliştirir, ana sütü de bedeni." :

"Ana dili oy östürür, ana sütü boy östürür." (Kazak Ata sözü)

Türkçe, dünyanın en güzel, en ince, en ustalıklı dillerindendir. Vatan gibi, Bayrak gibi, şehidimizin al kanı gibi en değerli varlıklarımızdandır.

Türkçe bizim ses bayrağımızdır; ahengi millî marşımızdır.

Günümüz Azerbaycan şairi Bahtiyar Vahabzade Türkçe için şöyle diyor:

Dil açanda ilk defe "ana" söyleyirik biz,
"Ana dili" adlanır bizim ilk dersliyimiz,
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüyle,
İçirir ruhumuza bu dilde gile gile.
Bu dil – bizim ruhumuz, eşgimiz, canımızdır,
Bu dil – birbirimizle ehdi – peymanımızdır,
Bu – dil tanıtmış bize bu dünyada her şeyi,
Bu dil – ecdadımızın bize miras verdiyi,
Giymetli hezinedir… onu gözlerimiztek,
Goruyub, nesillere biz de hediye verek.

Dil açtığımızda ilk kez "ana" söylüyoruz biz,
"Ana dili" adını alıyor bizim ilk ders kitabımız.
İlk şarkımız ninniyi anamız öz sütüyle,
İçirir ruhumuza bu dilde tane tane...
Bu dil – bizim ruhumuz, aşkımız, canımızdır,
Bu dil – biri birimize vefa hakkımızdır,
Bu dil – tanıtmış bize bu dünyada her şeyi,
Bu dil – ecdadımızın bize miras verdiği,
Değerli hazinedir, onu gözlerimiz gibi,
Koruyup nesillere biz de armağan verelim. (Çev. Av. Hacer Zarbalı)

Dilimizin üstün özellikleri ve incelikleri yabancı dilbilimcilerin de dikkatini çekmiştir. Ünlü İngiliz dilbilimci Max Müller şöyle diyor: "İnsan zekâsının büyüklüğünü görmek istiyorsanız Türkçeyi inceleyiniz. Türkçeyi incelerken insan zekâsının dilde başardığı büyük mucizeyi görürüz. Çekim şekillerindeki hiç bozulmaz düzenlilik, bütün dil yapısının kolayca görülüp kavranabilmesi dil denilen varlıkta beliren olağan üstü insan kudretini anlayabilenleri heyecana sürükler. Türkçede en ustalıklı yapı, fiil yapısıdır. Hiçbir dilin anlatamadığı, ancak birçok kelimelerle anlatmaya çalıştığı anlam inceliklerini Türk dili tek bir kelime ile anlatabilir. (…)"

Fransız dilcisi Jean Deny de Türkçe hakkındaki görüşlerini şöyle dile getiriyor:

"Türkistan bozkırları ortasında kendi başına kalmış insan zekâsının, sadece kendi yaratılışından gelen içgüdülerle yarattığı bu dili hiçbir bilginler kurulunun düzenlemiş olması düşünülemez."

Dilimizle ilgili karşılaştırılmalı bir tespiti de otuz iki dil bilen Johan Vandewalle yapmıştır:

"Yıllar boyunca Türkçenin kurallar sisteminin işleyişini inceledikçe satranç oyununa olan yakınlığının daha çok farkına varıyorum. Satrançta kurallar mantıklı, basit ve az sayıda. Çok kısa bir zaman içerisinde öğrenilebilir. Temeldeki bu kolaylığa rağmen satranç oynayan kişi hayatı boyunca sıkılmaz. Oynama imkânları sınırsızdır. Dünya şampiyonluğunu kazanmak için olağanüstü yetenek ve beceri lazım. Bütün bu nedenlerle satranç oyununun ideal bir oyun olduğunu söyleyebiliriz. Aynı durumun Türkçe dilbilgisi sisteminde bulunması bence Türk dilinin en büyük özelliğidir."

Türk bilginlerinden Ali Şir Nevai (1441-1501) Muhakemet-ül Lugateyn (İki Dilin

Karşılaştırılması) adlı eserinde "Fars dili yüksek ve derin konuları anlatmada yetersizdir. Çünkü Türkçenin oluşumunda ve konularında pek çok incelik, özgünlük vardır. İnce farklar, en uçucu kavramlar için bile kelimeler yaratılmıştır ki bilgili kimseler tarafından açıklanmazsa kolay anlaşılamaz. "

"Türk'ün bilgisiz ve zavallı gençleri güzel sanarak, Farsça şiirler söylemeğe özeniyorlar. İyi ve etraflı düşünseler, Türkçede bu kadar genişlikler, incelikler, derinlikler ve zenginlikler durup dururken, bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, şiirlerinin daha beğenilir olacağını anlarlar."

Bunlar dilimize yapılan sayısız övgülerden sadece bir kaçı…

Görülüyor ki; dile sadece konuşmaya yarayan bir araç gözüyle bakmak büyük cahilliktir. O yaşadıkça bizi yaşatan, hürriyet ve istiklalimizle aynı kader çizgisini paylaşan kutsal bir varlıktır.

Bizim millî görevlerimizden biri de dilimizi dosdoğru öğrenmek, doğru konuşup yazmaya ciddi bir özen göstermek; Türkçeyi "Türkçe" konuşmaktır. Karaman oğlu Mehmet Bey'in yüz binlerle ifade edilebilecek orduları yoktu; güçlü orduların savunduğu kaleleri alıp burçlarına bayraklar dikemedi; topraklara topraklar katamadı. Ama, 12 Mayıs 1277 tarihinde yayınladığı "*Şimden gerü divanda, dergâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır"* diye yayınladığı ünlü fermanıyla, farkında olmadan, millî kahramanlarımızın yanında, belki de çok daha anlamlı biçimde tarihe geçti. Osmanlı Devleti'nin resmî dili Türkçe olmakla birlikte, Karaman Oğlu Mehmet Bey'in millî idealini 655 yıl sonra, 26 Eylül 1932 tarihinde, dil devrimi ile gerçekleştiren ve başaran Gazi Mustafa Kemal Atatürk'tür. Bunun içindir ki Atatürk; alışılmış, sıradan bir kahraman değildir. Türk tarihi içinde müstesna bir yere sahiptir: *Millî dil* ile *millî benliği* özdeş olarak görmüş ve şunları ifade etmiştir:

"Kesin olarak bilinmelidir ki, Türk Milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında egemen ve temel olacaktır. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir."

"Millî duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil, bilinçle işlensin. Ülkesini, yüksek bağımsızlığını korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır. Dil devriminin esas amacı, Türk dilinin kısırlaştırılması değil, yenileştirilmesidir."

Anayasamızın üçüncü maddesinde "*Türkiye Devleti'nin dili Türkçedir*" İfadesi yer alırken; kırk ikinci maddesinde de "*Türkçeden başka hiçbir dil eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri gibi okutulamaz ve öğretilemez"* denilmektedir.

Anayasamızın bu hükümleri Millî Eğitim Kanununun onuncu maddesine şöyle yansımıştır: *" Millî birlik ve bütünlüğün temel unsurlarından biri olarak Türk dilinin eğitimin her kademesinde, özellikleri bozulmadan, aşırılığa kaçılmadan öğretilmesine önem verilir; Çağdaş eğitim ve bilim dili halinde zenginleşmesine çalışılır ve bu maksatla Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu ile işbirliği yapılarak Millî Eğitim Bakanlığı'nca gerekli tedbirler alınır."*

Bir de 2923 sayılı "Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu" vardır ki çok önemlidir. 2. maddesinin (a) ve (b) fıkralarını buraya alıyorum:

"*Türk vatandaşlarına ana dilleri, Türkçeden başka hiçbir dille okutulamaz ve öğretilemez.*

İlköğretim, Orta Öğretim ve yaygın eğitim kurumlarında Atatürkçü düşünce, Atatürk ilke ve inkılâplarını konu olarak alan Türkiye Cumhuriyeti inkılâp tarihi ve Atatürkçül-

ük, Türk dili ve edebiyatı, tarih, coğrafya, sosyal bilgiler, din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri ve Türk kültürüyle ilgili diğer dersler, yabancı dille okutulamaz ve öğretilemez. Öğrencilere, eğitim ve öğretimleri süresince bu derslerle ilgili araştırma görevleri ve ödevler Türkçeden başka hiçbir dille yaptırılamaz."

Bütün bu anlatılanlardan çıkarılacak sonuç şudur ki, dil; millet olmanın ve onurlu yaşamanın temel öğesidir. Dilini kaybeden toplumlar benliklerini, kültürlerini, millet olma niteliklerini ve nihayet bağımsızlıklarını kaybeder; tarihin ismi var, cismi yok devletleri arasında yerlerini alırlar.

"Şehname" adlı ünlü eserin yazarı Firdevsî, *"Şehname'yi yazmak için çok sıkıntı çektim ama sonunda da Farsçayı ve Farsları dirilttim"* diyerek Fars dili açısından bu gerçeği vurgulamıştır.

YAPILARI BAKIMINDAN DİLLER

Yapılan araştırma ve incelemelere göre, yapıları bakımından, dillerin üç öbeğe ayrıldığı görülmüştür:

Bir heceli diller: Bu dillerin kelimeleri tek hecelidir. Söz içinde bir değişikliğe uğramazlar: "Çince, Tibetçe, Annamca..." dilleri gibi.

Bitişken diller: Bu dillerde türeme ve çekim eklerle olur. Kullanımlarda kelimelerin kökleri değişmez: "Türkçe, Macarca ..." gibi.

Bükünlü diller: Bu gruptaki dillerin kelimeleri kullanım sürecinde türlü biçimlere girer. Türeme ve çekimleri bu biçim değişiklikleri ile gerçekleşir: "Arapça, Hint-Avrupa" dilleri gibi. Arapçadan örnek verecek olursak: "Varak" (Yaprak): Çoğulu → "evrak"; "mesel" (örnek): Çoğulu → "emsal"; "mülk": Çoğulu → "emlak"…

İlk devirlerde tek heceli olan Türkçe kelimeler zamanla çok heceli duruma gelmiştir. Türeme ve çekimler soneklerle yapılmaktadır.

Bu özelliklerine göre bitişken diller grubuna giren Türkçenin genel özellikleri şunlardır:

1. Yapım ve çekim ekleri kelimelerin sonlarına getirilir. Kök değişmez; kural şöyle işler:

Kök + yapım eki + çekim eki.

Eklerin birkaç tane olması bu kuralı etkilemez:

"Şeker +ci +lik + ten"

"Göz + lük + çü + ler + den"

"Temiz + le + dik + ler + imiz + den + miş"

2. Ünlüler arasında *"büyük ve küçük ünlü uyumu"* bulunmaktadır. Yani ünlüler, kelime içinde biri birlerine uyumlu olarak bulunur:

"Çiçekçilerdenmiş"

"Odunculuktan"

"Kömürlükten"

"Kalaycılıktan"

3.Türkçe anlatımda tamamlayıcı öğeler, cümle içinde yükleme göre önce; cümle kuruluşuna temel olan asıl öğeler ise sonra, yani yükleme yakın bulunur:

"Kim geldi? "Orhan geldi."

"Nereden geldi?" "Orhan Bursa'dan geldi.

"Ne zaman geldi?"	"Orhan Bursa'dan dün geldi.
"Nasıl geldi?"	"Orhan Bursa'dan dün, apar topar geldi.
"Niçin geldi?"	"Orhan Bursa'dan dün, apar topar annesini görmek için geldi."
"Nereye geldi?"	"Orhan Bursa'dan dün apar topar annesini görmek için köye geldi."

Görüldüğü gibi her cümle bir sorunun cevabı niteliğindedir.

"Bir kelimenin temel anlamının yanı sıra yüklendiği başka anlamları ve yansıttığı türlü kavramları bulunduğunu belirtmiştim." : (Neyi belirtmiştim?)

"Karaçalı suyu duvar gibi düz ve yüksek bir kayadan akıyordu. (Nereden akıyordu?)

"Akşamüstü kızlarımı yanıma alıp tek cadde üstündeki birkaç dükkândan ibaret çarşıya çıktık." (Nereye çıktık?)

Bu konularla ilgili ayrıntılar ve kural dışılıklar ilgili bölümlerde ayrıca incelenecektir.

KELİMELERDE ANLAM VE KAVRAM

KAVRAM

Her kelimenin duyu organlarımızla tanıyabildiğimiz bir "dış yönü", yani telaffuzu ve yazılı biçimi; bir de zihnimizde, somut ya da soyut neyi karşıladığına dair bir tasarımı, bir düşünce biçimi, yani "iç yönü" vardır.

Kelimeler gibi nesnelerin de kendilerine özgü, gerçek; soyut düşüncelerle fiillerin ise göreceli bir biçimleri, zihnimizde de bu biçimlere ait karşılıkları, ilgileri, yansımaları, kısaca çağrışımları bulunur.

Kavram; duyu organlarımız aracılığıyla zihnimize ulaşan görüntü, ses, yazı biçimlerinin; bunların daha önce öğrenilmiş, denenmiş ve kaydedilmiş anlam karşılıkları, ilgileri ve çağrışımları ile buluşup uyum göstermesidir. Beyne gelen "biçim"; hem kendi yalın anlamını, hem de belirli bir süreç içerisinde iç ve yan anlamlarını, ilgilerini, içlemini ve kaplamını, tür ve cinsini düşündürür. Örneğin, "omurgalı" kavramının içlemi "omurgası olan hayvan"dır. Kuş kelimesi bize canlı, havada uçan ve öten bir varlığı anlatır; böylece canlılık, uçuculuk, ve ötücülük kuş kavramının içlemine giren niteliklerdir. Hayvan kelimesinin kaplamına ise "kuş, kedi, at, timsah..." girer.

Kavram, kelimenin anlamı ve bize düşündürdükleridir. Bir kelimenin ya da söz öbeğinin insan beynindeki yansıma biçimidir. Her kelime temel anlamı yanında, genellikle birden çok kavramı yüklenmiştir. Bir kelimenin yüklenmiş olduğu anlamlardan hangisi için kullanıldığını içinde bulunduğu cümle belirler. Bu; kullanıcı tarafından seçilmiş, bir bakıma özel bir kavramdır. Fakat biz bir kelimeyi tek başına duyduğumuz zaman da onunla ilgili; benzer ve zıt kavramlar zihnimizde kıpırdamaya, canlanmaya başlar. Suya atılmış bir taşın neden olduğu ve gittikçe genişleyen dalgalar halinde soyut-somut, sayısız kavramlar, nesneler zihnimizde ortaya çıkar. "Çatı" kelimesini duyduğumuzda evler, evlerin en üst bölümleri, kiremitler, oluklu sac, yağmur, kar, yağmur oluğu, çatı katı, kereste, bacalar, duman, leylek, çatı ile ilgili olarak yaşadığımız bir olay, kırmızı renk, kışın beyaz renk, özne ve nesneye göre fiil türü, dam... Saymakla bitmez. Kişinin bilgi birikimi ve kültür düzeyi ile de ilgilidir. Bütün bunlar "çatı" kelimesinin kavramı (mefhumu) yani çağrışımlarıdır. Konuşmak bir bakıma karşımızdaki muhatabımızı tasarladığımız bir düşünceye yönlendirmek içindir. Bu bakımdan seçeceğimiz kelimelerin o kişide uyandıracağı çağrışımları da dikkate almamız gerekir. "Adam asılan evde ipten bahsedilmez" atasözü bu gerçeği dile getirmektedir.

KAVRAM KARGAŞASI

Her kültür; kendi kullandığı nesnelere, kendi gelenek ve göreneklerine uygun bir kavram modeline sahiptir. Buna *kavram şeması* da denilir. Kavram modeli ya da şeması her toplumun bilgi düzeyine, yaşam tarzına, konuştuğu dilin zenginliğine ve tarihsel birikimine göre oluşur. Anlama ve anlatma etkinliklerine yön veren işte bu kavram modelleridir.

İyi organize olmuş bir toplumun her göreve, her etkinliğe ve her duruma ilişkin kavramları ve bunları karşılayan kelimeleri vardır. Fakat dil öğretiminin yeterli olmadığı, zihin tembelliğinin yaygınlaştığı toplumlarda "kelime – kavram" ilişkileri bozulur. "Toplum" ve "kültür" düzeni çözülür. Zihinsel sarsıntılar meydana gelir.

Sonuçta aynı dili konuşanların kullandıkları kelimelerin kavramları; ya da ortak kavramların kelimeleri kişiden kişiye değişir. Karşılıklı iki zihin arasında "söz – anlam" kodlanmasında sapmalar ortaya çıkar. Her kavram ayrı bir kelimeyle ifade edileceği yerde; farklı kavramlar aynı kelimelerle; ya da aynı kavramlar farklı kelimelerle simgelenmeye başlanır. Bu duruma "kavram kargaşası" denilir ki, toplumda bölünmenin en önemli belirtilerindendir. Bireysel ya da kitlesel olmak üzere; tartışmalar, anlaşmazlıklar, didişmeler, kavgalar meydana gelir. Kavram kargaşası; eğitimsizlik, dili bilmemek, okumamak, araştırma alışkanlığının olmaması, zihinsel tembellik... gibi nedenlerden dolayı kendiliğinden oluşacağı gibi o toplumu bölmek isteyen bazı güçlerin sinsi çabaları sonucunda da meydana gelebilir. Özellikle toplumun çok duyarlı olduğu "millet, milliyetçilik, laiklik, devrim, ilericilik, gericilik, çağdaşlık, hak, ödev, mutluluk, savaş, barış, aile, hükümet, devlet, etnik ve dinsel..." gibi kavramlar üzerinde oluşturulan belirsizlikler ve bulanıklıklar tehlikeli boyutlara ulaşabilir. Bu durumdan; fesat çıkarmak isteyenler, demagoglar, ajanlar yararlanmakta gecikmezler. Kavram kargaşası yaratmakla görevli olanlar daha çok; kavramı içeriğinde ideolojik parçalar, millî ve manevi değerler, moral renkler bulunan kelimelere musallat olurlar. Kamuoyunu yanıltmak, kitleleri biri birine düşürmek, "heyecanlı" ve "kurtarıcı" tipleri kullanmak ve kandırmak isteyenler; yoğun propagandalar yaparak, sanat etkinliklerini istismar ederek, istatistik rakamları çarpıtarak, kelimelerin içini boşaltıp oluşan boşluklara işlerine gelen anlamları yükleyerek, tarihî ve sosyal gerçekleri ters yüz ederek, toplumu birleştiren kavramları unutturarak, yabancı kelimeler ithal ederek kavram anarşisi yaratır ve bu durumu emellerine ulaşmak için malzeme olarak kullanırlar.

Dil dünyasının kavram kargaşası ile allak bullak olmaması için özen göstermek millî bir görevdir. *İnsanlar kelimelerle düşünür, kavramlarıyla davranışlarına yön verirler.* Araştırmacı kafaların, okuyan beyinlerin, özellikle sözlük ve ansiklopedi gibi eserleri bir romandan zevk alır gibi okuyabilen zihinlerin berraklığı hiçbir zaman kirlenmez. Orada kelimeler kendi kökleriyle dallanıp budaklanır; yeşerir, renklenir, kavramlar "dillere" can veren bin bir çeşit nağmelerle canlılıklarını sürdürür, gelişir, büyür.

Kavram kargaşası kişilerin şartlanmışlıklarından, bilgisizliklerinden ileri gelir. Konuşmalarımızda ve tartışmalarımızda; derin anlaşmazlıklara düşmemek, dirsek temasını sürdürmek ve ipleri hemen koparmamak için, kullandığımız

kelime ve kavramların muhatabımızın zihnindeki karşılıklarının ne olduğunu, nitelik ve niceliklerini keşfetmek çok önemlidir. Biz de karşımızdakine böyle bir imkânı vermeliyiz. Bir düşünür "Konuş ki seni görebileyim" demiştir. Kelimeler bir periskoptur. Dikkatli, mükemmel ve yerinde kullanılmalıdır. Kısacası her iki tarafın düşüncelerinde gerektiği kadar "şeffaf" olması, aykırı düşmeleri, gönül kırgınlıklarını, "dil" yaralanmalarını önler.

KAVRAMLARIN DAVRANIŞLARA ETKİSİ

İnsan, kelimelerle düşünür; düşünceleriyle yaşar ve kişiliğini geliştirir. İçinde bulunduğu topluma katkıları da bu düşüncelerine göredir. Ortak değerlere sahip çıkıp çıkmamak, önem verip vermemek, karşı çıkmak gibi seçeneklerini de buna göre yapar.

Kelimeler; karşıladıkları soyut, somut ya da göreceli kavramlarla ilgili düşünceleri hafızamızda su yüzüne çıkarır. Bu düşünceler; yer, zaman, neden, sonuç, etki bakımlarından aralarında bulunan birlik, benzerlik, ya da karşıtlık gibi ilgileri dolayısıyla başka düşünceleri hatıra getirir. Tepkiler, davranışlar da bu düşüncelere göre ortaya çıkar. Bu nedenle;

İdeolojik çatışmalarda kişilerin düşüncelerini değiştirmek isteyenler, kelimeleri ya da kavramlarını değiştirmeye önem verirler. Bir düşüncenin yaşamasından yana olanlar o düşünceyi çağrıştıran kelimelerin yaşamasını ve kullanılmasını; aynı düşünceye karşı olanlar da onu düşündüren kelimelerin, bir şekilde, ortadan kaldırılmasını isterler. Bu amaçla, "kelime – anlam – kavram" ilişkilerinden yararlanırlar. Türk Dili dergisinin 334. sayısında konuyla ilgili olarak şu açıklamaya yer verilmiştir: *"Türkçeyi özleştirme, düşünsel ve sözlüksel düzeyde kalan bir olgu değildir... Özleştirmecilik genelde, düşünsel ve duygusal bir değişimin dile yansımasıdır. Şöyle de söylenebilir: Dilimizin söz varlığını değiştirme yoluyla, toplumumuzun düşünsel ve duygusal evrenini değiştirmedir. Bu etkileşim, daha doğrusu bütünleşme bir kâğıdın iki yüzü gibi birbirinden ayrılamaz..."*

ANLAM

Anlam, bir söz, bir kelime hatta bir davranış ya da olgudan anlaşılması gereken; bunların bize hatırlattıkları düşünce yahut nesnedir. Mana eş anlamlısıdır. Anlam ve kavram biri birinin şartıdır. Anlam olmadan kavram oluşamayacağı gibi, kavramsız bir anlam da olamaz. Biri diğerinin hem nedeni hem de sonucudur.

"Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az",
" Anlayan bir kıldan nem kapar",
"Anlayana bir söz yetişir, görmek isteyene bir göz",
"Anlayana kul ol, anlamayana ağa olma",
atasözleriyle;
"Anladığı dille konuşmak",
"Anladık, yel değirmeni ama suyu nereden geliyor",
"Anladımsa Arap olayım",
"Anladın mı kazın ayağını",
"Anlaşıldı Vehbi'nin kerrakesi",

"Anlata anlata bitirememek",
"Hanya'yı Konya'yı anlamak",

Deyimlerini anlamayanlar kavramlarına ulaşamayacakları gibi, kavramlarını derinlemesine bilmeyenler de bu sözlerden fazla bir anlam çıkaramazlar. Bu sav; özdeyişler, güzel sözler, hatta sıradan laflar için de geçerlidir.

Yıllar önce bir lisede, beşinci sınıfta Cenap Şahabettin'in "Altından kendini gözet, zehiri teneke kupa içinde sunmazlar" özdeyişinden ne anladıklarını bir cümleyle ifade etmelerini istediğimde 58 öğrenciden yalnız bir kaçı şöyle böyle başarılı olmuş, diğerleri de "Sana iltifat edenlere kanma, çünkü seni tuzağa düşürmek isteyenler kuşku verici davranışlarda bulunmazlar" demeleri gerekirken; "Fazla zengin olmaya heveslenme, tenekede şerbet zehirli olmaz", " Su veya başka bir şey içmek için kupanın altın olması gerekmez, teneke kupa zehirli olmaz", "Teneke kupa altın gibi temiz olursa içindeki temiz kalır, zehirlenmez", "Zenginler altın kupa ile içerler, fakirler ise teneke kupa kullanırlar", "Zehir altın kupada belli olmaz, sarı olduğu için teneke kupada belli olur", "Altın takmak günahtır, ama gümüş olabilir", "Altınlarını sakla, tenekeye kimse el sürmez", "Altın pahalıdır, kupa olmaz, teneke ise paslanırsa zehir tutar, onunla sana şerbet falan vermezler, en iyisi cam bardaktır", "Altın alırken dikkat et, tenekeyi altın kaplar, sana bir güzel yuttururlar" gibi, ipe sapa gelmez cevaplar vermişlerdir. Konuştukları dilin kelimelerine ilişkin kavramları yeterince tanımadıklarından öz be öz Türkçe olan bu sözü anlayıp yorumlayamamışlardır.

Kelimelerin yaygın anlam kazanmasının nedeni gözlem, düşünce ve araştırma ürünlerinin söz ya da yazıya dökülmesidir. Bu etkinliklerden yoksun olanların, okumayanların anlam yeteneklerinin kısır kalması doğaldır.

"ANLAM" IN ANLAMI

Anlam, mantık ve felsefede düşüncenin ayartıcısı ve içeriğidir. Dilbilimde terim olarak kelimenin ya da dilde anlatım işlevi bulunan bir biçimin, göstergenin iç yönüdür. Anlamın bugüne dek, "efradını câmi, ağyarını mâni" yani konunun bütün öğelerini içine alan, ilgisi olamayanlarını dışarıda bırakan nitelikte, kesin bir tanımı yapılamamıştır. Anlambilimin süregelen ve sürüp gidecek olan tartışmalı konularından biridir. Anlamın ne olduğuna dair yirmiye yakın tanım yapılmıştır ki bazıları şunlardır:

"Bir kelimeden, bir sözden bir davranış veya olgudan anlaşılan şey; bunların hatırlattığı düşünce veya nesne, mânâ, fehva." (TDK)

"Bir kelimenin yansıttığı kavramdır."

"Bir kelimenin duygu değeridir."

"Bir nesnenin bir cümle içindeki konumudur."

"Bir sözlükte, bir kelimeye eklenen diğer kelimelerdir."

"Bir nesnenin, gelecekteki deneyimlerimiz içindeki uygulanabilir sonuçlarıdır."

"Bir kelimeyi kullananın gerçekte belirtmek istediği kavramdır."

"Bir kelimenin diğer kelimelerle kurduğu ilişkilerdir."

"Bir anlatımın dinleyende uyandırdığı düşüncelerdir."

Bu çeşitli değerlendirmelere karşın, anlam kavramını kabul etmeyen araştırmacılar da vardır. L. Wittgenstein'e göre: "Bir kelimenin başlı başına bir anlamı

yoktur; anlamı, dil içindeki kullanılışı belirler." P. Guıraud da buna benzer bir görüş ileri sürer: "Kelimenin anlamı, aynı bağlamdaki öbür kelimelerle kurduğu ilişkilere göre belirlenir. Her birinin anlamı bu çerçevede değerlendirilir, önceden taşıdığı varsayılan bir "anlam"a göre değil. V. Zvegıntsev de "Bir kelimenin birden fazla anlamı olmaz, ancak sözlük anlamı birkaç olası birleşmeden kurulmuş olabilir" görüşünü "Semasiologiya" adlı eserinde iddia etmektedir.

Tanımların çokluğuna ve içeriklerinin farklılığına rağmen her kelimenin ve oluşturdukları anlatımların bir "kavram alanı" vardır. Dildeki her öğe, düşünce dünyasında önemli bir yapı taşıdır. Düşüncelerimizi, hayallerimizi, duygularımızı, görüşlerimizi onlarla kurar ve dillendiririz. Her dilin kendine özgü bir anlam yapısı vardır. Değişik dillerin kelimelerinin biri biriyle eşleştirilmesi, denkleştirilmesi söz konusu olamaz. Bir dilin anlam özelliklerinin incelenmesi dilbiliminin önemli ilgi alanlarından biridir.

ANLAM BİLİM

Kelimelerin anlamlarını, dilin bütün birimlerinin birbiriyle ilişkilerini ve bunların anlam üzerindeki etkilerini; eş anlamlılık, zıt anlamlılık, çok anlamlılık, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi, anlam daralması, anlam genişlemesi gibi anlam olaylarını inceleyen dilbilgisi dalına anlambilim denilmektedir

BAĞLAMSAL (YAPISAL) ANLAM

Kelimenin anlamını içinde bulunduğu cümle, cümlenin anlamını içinde bulunduğu paragraf, paragrafın anlamını da içinde bulunduğu metin belirler. Bu olguya dilbilimde *bağlam;* kelime ve söz diziminin bu biçimde kazandığı anlam değerine de *bağlamsal (yapısal) anlam* denilmektedir.

Bir kelimenin yüklenmiş olduğu anlamları sözlüklerde belirtilir. Cümle içinde ise kullanıldığı amaca göre özel anlam içerir. Bu özel anlam tüm kavramları içinden sınırlı bir anlam verir:

"Gözümle görmeseydim inanmazdım."
"Gözüm boş terazinin ağır basan gözüne ilişti."
"Çocuk vallahi göze geldi."
"Kitabı çekmecenin üst gözüne koymuştum."
"Namazda gözü olmayanın ezanda kulağı olmaz."

cümlelerinde ve:

"Yoktur ellerde gözüm,
Sorma ki: Nerde gözüm?
Sinendedir vatanım,
Doğduğum yerde gözüm!" (Yusuf Ziya Ortaç)

Dörtlüğünde "göz" değişik anlamlarda kullanılmıştır.

Cenap Şahabettin'in "Altından kendini gözet, zehiri teneke kupa içinde sunmazlar" özdeyişindeki kelimelerin bağlamsal anlamı da şöyledir:

"Altın": İltifat. "Gözetmek": Sakınmak. "Zehir": Kötülük, düşmanlık. "Teneke kupa": Kaba, kuşkulu davranış. Buna göre özdeyiş diyor ki: "Sana iltifat edenler-

den sakın, çünkü kötülük yapmak isteyen art niyetliler kaba ve kuşkulu davranışlarda bulunmazlar."

İşte bir kelimenin böyle cümle içinde görülen özel anlamlarına "bağlamsal anlam" denilmektedir. Bağlamsal anlamlı kelimelerle, bunların diziliş sırasındaki yerleri ve yüklendikleri görevler; konuya göre ve bütünüyle, cümlenin anlamını belirler. Bir kelimeyi ilgili cümleden, cümleyi paragraftan, paragrafı metinden soyutlamak anlam yitimine neden olur:

"Kapıdan dışarı çıktım. Tavukların hepsi bir anda bana baktılar. Sonra yürüdüğümü görünce, hepsi birden, sanki bir kumanda verilmiş gibi, koşarak kaçtılar" metnindeki her bir cümleyi, diğerlerinden soyutlayıp, tek başına ele alırsak metindeki gerçek anlamlarını ve çağrışımlarını kavrayamayız.

Tek başına ortaya atılan bir kelimenin amacı, görev türü, ne gibi bir konuyla ilgisinin bulunduğu anlaşılamaz. Zihnimizde nesnesi ya da göreceli kavramı ile ilgili birtakım bulanık düşünceler belirse bile, işe yarar bir anlam çıkarılamaz. Çünkü, içeriği sınırsızdır. Bu nedenle anlamın ön koşulu bir kelimenin diğer kelimelerle anlam ilişkisinin ortaya konulmasıdır. Anlam ilişkisine göre sıralanan kelimeler "meramı" tam anlatacak bir anlam değeri kazanır. Anlam ilişkisi "ortak yanı" ve "başkalığı" belirler. Örneğin "altın heykel" ile "mermer heykel" tamlamalarında "heykel" ortak yanı; "altın" ve "mermer" ise başkalığı göstermektedir. "Az"la "çok"ta ise ortak yan niceliktir; ayrılıkları da miktarlarıdır. "İri"yle "ufak", "ak" ile "kara" gibi öğelerin ilkel yapılarının dayandığı temele "anlam ekseni" denir. "Uzun"la kısa"nın anlam ekseni "boy" ya da "ölçü"dür: Ortak özellik "boy – anlam" dır. "Ak – kara" karşıtlığının ortak özelliği "renk – anlam, "gece – gündüz" karşıtlığının ortak özelliği ise "zaman – anlam" ekseninde dedir.

ANLAM YİTİMİ VE ANLAM AYKIRILIĞI

Dilde; bir kelimenin isim, sıfat, zarf... gibi görevlerini belirleyen dizimsel kurallar; bitki, hayvan, bebek... gibi anlam niteliklerini içeren anlamsal belirleyiciler; sağlık, hastalık, zayıf, tombul... gibi, bir kelimenin en belirgin özelliğini gösteren anlam ayırıcıları bulunur. Bunların dilbilgisi kurallarına ve mantığa uygun bir biçimde sıralanmasından anlamlı cümleler meydana gelir. Kelimeleri arasındaki anlam ilişkileri sağlıklı kurulamayan cümleler de anlamsızlaşır.

Bir cümleden ilgisiz bir anlam çıkartılması; tiyatroda karşıt anlamlı kelimelerin, sözlerin bir araya gelmesi ya da davranışların anlamla uyumlu olmaması *anlam aykırılığı*dır.

Bazı kelimelerin anlamlarının bilinmemesi ya da yanlış bilinmesi, amaçlanan anlamın kavranamaması, yanlış ve eksik duyum, zihin yetkinliğinin eksikliği, diğer psikolojik, fizyolojik nedenlerden ötürü bir anlatım maksadından başka türlü anlaşılabilir. Bu olaya da *anlam yitimi* denilir:

"Muhatabınız sizin sözlerinizi saptırmadan kendi düşüncelerini savunuyorsa, onunla konuşun çünkü anlaşabilirsiniz. Ama lafın yarısını anlıyor, öteki yarısını kafasındaki kalıba döküp sonra ona yanıt veriyorsa, bırakın… Çünkü öyle biriyle tartışarak sağlıklı bir sonuca ulaşmanız mümkün değildir." (Oktay Ekşi)

Jest ve mimiklerin, ses tonunun anlam üzerindeki etkisi de büyüktür.

Davranışların anlamla uyumlu olması gerekir. Tiyatro sanatçıları ve sinema oyuncuları bu uyumu gözeterek sanatlarını gösterirler.

Davranışlar, yalan söylemesini dil kadar beceremediği için yalancılar, hileciler, ikiyüzlüler de anlam aykırılığı yapmamaya özen gösterirler. Yine de deneyimli, dikkatli bir kişi sözün kıyısından köşesinden bir anlam aykırılığı sezebilir. O zaman da mumun alevi yatsıya kadar dayanamaz, yanar yanmaz sönmüş olur. Yalanın daha sonra farkına varırsak; aldanmışlığımıza bir kılıf bulmak için "Çok güzel rol yaptı, adam tıpkı bir tiyatro sanatçısı gibiydi" deriz. Bu yargılar anlatımla davranışların uyumluluğu bakımındandır. "Herkes yalan söyleyecek kadar zeki ve sanatçı olamaz" sözü de buradan gelmektedir. Kuşkusuz, bu karşılaştırma; amacı ve niteliği farklı iki benzerlik arasında, konunun anlaşılması açısından yapılmıştır.

ANLAM DEĞİŞİMİ

Kelimelerin anlamları zaman içinde, türlü nedenlerden ötürü ve türlü biçimde değişebilir. *Anlam değişimi* denilen bu durum; tarihî olayların etkisinden, kültür değişmelerinden, sosyal gelişmelerden, çevre koşullarından, kişilerden... kaynaklanacağı gibi, gelenek ve göreneklerden, kurumlardaki yenileşmelerden de ileri gelebilir. Kavramları şu ya da bu yönde etkilemek amacıyla sürdürülen dil politikalarının da bu konudaki etkisi büyüktür. Anlam değişimi üç boyutta oluşmaktadır:

1. Anlam Daralması

Bir kelimenin geniş anlamdan dar anlama geçmesi ya da bazı anlamlarını yitirmesidir. Eskiden "kız ve erkek çocuk" anlamında kullanılan "oğlan" kelimesinin zamanla yalnızca "erkek çocuk" anlamında kullanılması bir anlam daralmasıdır. "Konak" sözü de "konma yeri" anlamından çıkıp çok gösterişli ev anlamında kullanılmasıyla anlam daralmasına uğramıştır.

Anlam daralmasına uğrayan bir kelimenin kavramı zamanla genişleyebilir. Erkek çocuk anlamına geçen "oğlan" kelimesi; düğün ve evliliklerde "damat" (oğlan evi, oğlan anası), iskambil kâğıtlarında "vale" olmuştur.

2. Anlam Genişlemesi

Bir kelimenin dar anlamdan geniş anlama geçmesi, yeni anlamlar kazanmasıdır. "Baş" kelimesinin "kafa" anlamının yanı sıra, bir kurumun, bir kuruluşun "en üst yöneticisi" anlamında kullanılması anlam genişlemesidir. Bir bilimin, bir etkinliğin bölümlerinden her biri; "kol, alan" anlamında kullanılmasıyla "dal" kelimesinde de anlam genişlemesi olmuştur.

3. Anlam Kayması

Bir kelimenin anlamının mecaz (değişmece), istiare (eğretileme), kapsamlaşma yoluyla değişmesidir. "Dişli"; (sözünü geçiren, güçlü); "saksı"; (kafa, zihin, akıl); "yelkenli" (bir tür gemi) kelimeleri anlam kayması yoluyla oluşmuştur. "Ayağını giymek" söyleyişinde "ayak" "ayakkabı" yerinde kullanılmıştır; anlam kaymasına bir başka örnektir.

ANLAM VE KAVRAMLARINA GÖRE KELİME TÜRLERİ

Kelimelerin anlamlarını karşıladıkları nesneler ve kavramların özelliklerine, biri birleriyle olan "iç yön" ilişkilerine göre şu türler içinde değerlendirebiliriz:

SOMUT (MUŞAHHAS) ANLAM

Somut anlam, uzay ve zaman içinde belirli konumu bulunan; çözümleme, soyutlama, ya da herhangi bir zihin işlemine bağlı olmaksızın, duyular ve hayal gücüyle tanınabilen maddi, gerçek varlıklara ait objektif kavramdır. Tek tek nesneler, olaylar ve bunlar arasındaki bağıntıların tümüne ilişkin, öznenin kişisel düşünce ve duygusuna değil, kendi gerçeğine dayanan her kavram somut anlamı belirler: "Taş, bebek, yeşil, ses, hava, yağmur, kitap..." Bu tür kelimelerin anlamları kişiden kişiye değişmez. Söylenildiklerinde ya da yazılı biçimlerinin görülmesinde her kesin zihninde aynı tasarımlar belirir. Aynı özellikleri taşıyan kavramlar da somut kavramlardır.

"Mavi tarla üstünde beyaz güvercin yürür." (Bilmece: Deniz ve yelkenli.)

"Şehirde ve stepte insanın gözü daima ufuktadır." (Sadri Ethem Ertem)

Bu cümlelerdeki tüm kelimeler somut anlamlıdır.

Somut anlamlı kelimelere karşın, duyu organlarımızla algılayamadığımız, nesnelliği olamayan, kendi değerlendirmemizle zihnimizde var olan kavramlar da vardır. Uzay ve zaman içinde boyutları yoktur: "Sevgi, aşk, keder, mahvolmak, düşünce, umut, coşku..." gibi.

Somut soyutun karşıtıdır. Soyut terimi bir grup nesnenin ortak özelliğidir. Örneğin "insan" böyle bir kelimedir ve somut bir kavramdır. "insanlık" ise onun, yine insanlarca belirlenmiş üstün nitelikleridir ve soyut bir düşüncedir. Soyutlama ile nesneler bütününden ayrılmış olarak tasavvur edilir. Somut kavram, karşıladığı varlığın bütünü ve onunla birlikte var olan gerçeğidir. Böyle bir anlamda duygusal bir katma, sübjektif bir değer yargısı yoktur; aslında var olan nesne doğrudan doğruya kavranmıştır. Demek oluyor ki, bir nesnenin tam tamına bilinmesi için, duyu yoluyla kavranmış olması gerekir. Soyutlanmış bir nesne ise bir takım değer yargılarının etkisiyle sonradan kavramlaştırılmıştır. Özetle belirtmek gerekirse somut kavram bir keşif, soyut kavram ise icattır.

Toplum deneyimleri sonucunda yakıştırılmış nitelikte karşılaştırma yaptıktan sonra bir kişinin diğerine "Sen insan değilsin" dediğini varsayalım. Burada itham edilen kendi grubundan soyutlanmıştır. Başka türlü kavramlaştırılmıştır. Böylece aslında somut bir varlığa gerçek özelliği dışında, genel nitelikler yakıştırılmasıyla, herkesin katılmak zorunda olmadığı bir yargı, bir soyut kavram ortaya çıkmıştır. Aşağıda bu durumun diğer örnekleri sıralanmıştır:

Somut Terimler	Soyut Terimler
yok – olan	yok – oluş
var – olan	var – oluş
hayvan	hayvanlık

eşek	eşeklik
insan	insanlık
bilge	bilgelik
siyah	siyahlık
.....	.....

Somut anlamlı bir kelime mecaz ya da anlam genişlemesi yoluyla cümle içinde kullanıldığında soyut anlam kazanabilir:

Cenap Şahabettin'in "Altından kendini gözet, zehiri teneke kupa içinde sunmazlar" özdeyişinde "altın" kelimesi "koltuklamak, iltifat etmek"; "teneke kupa" tamlaması da "kötü, kaba davranmak" anlamlarında kullanılmıştır.

Bir düşüncenin ya da duygunun dile getirilmesinde somutu soyutla karıştırmak, anlatılmak istenileni anlam ve içeriği yönüyle çözümleyememek ve algılayamamak demektir.

Her şeye rağmen, somut kavram çok basit bir gerçek olabileceği gibi, bir soyut kavram da önemli bir gerçek olabilir. Bir kavramın soyutluğu yanlışlığının ya da gerçek olmadığının kanıtı olamaz.

SOYUT (MÜCERRET) ANLAM

Soyut anlam, bir soyutlamanın sonucudur. Soyutlamak bir nesnenin ayırt edici özelliklerinden birini düşünce yoluyla yalıtmaya ve o özelliği nesnenin öbür özelliklerinden bağımsız olarak ele almaya dayanan zihin işlemidir. Bir kişinin yanlış davranışını hoşgörü ile karşılamak için, "Olabilir, insanlık halidir" dediğimizde "insanlık hali" düşünce yoluyla yalıtılmış, soyut, ayırıcı bir kavram olur.

Madde olmayan, varlığı duyu organlarıyla algılanamayan, düşünceyle oluşturulan kavramların da dil dünyasına yansıması, anlaşma aracı olabilmesi için adlandırılması gerekmiştir. Böylece soyut adlar ortaya çıkmış ve kavramlaştırılmıştır: "Güzellik, ahlak, tembellik, yüreklilik, pısırıklık, korkmak, salak, mükemmel, aciz..." gibi.

DUYGU VE DÜŞÜNCELERİN ANLATIMI

"At kişnemeli denizin sabahında bir kez daha uyandım. Yolun alt yanındaki mersinler şimdiden acı acı kokmaya başladı. Güneş bugün de kasıp kavuracak demek. Güçsüz poyraz denizi hafiften köpürtüp duruyor. Terasın önündeki pembe üzümlü asmanın dalları sarmaş dolaş. İki tekerlekli bir at arabası şosenin çakıllarını ve sessizliği ezerek geçti. Selam verdi, arabanın arka köşesinde oturan arabacı. Selam verdim. Atı besili, kendi değil.

Şevket süt getirdi. Balkon penceresinin önündeki sandalyeye oturdu. Sırtı denize dönük. Sustu. Ben de susuyor, kıyıdaki çoban kulübesinin üstünde Menteş yarımadası sırtlarına bakarak kahvemi yudumluyordum."

(Suat Taşer)

CÜMLE

Yukarıdaki parça anlamlı bölümlerden oluşmuştur. Cümle denilen bu bölümlerin her birinde ne anlatılmak istendiğini tam olarak anlayabiliyoruz:

"At kişnemeli denizin sabahında bir kez daha uyandım."

"Selam verdim."

"Atı besili, kendi değil."

"Sırtı denize dönük."

"Sustu."

Bir düşünceyi, bir dileği, bir olayı, bir yargıyı tam olarak anlatmaya yarayan söz ya da söz dizisine *cümle* (tümce) denir.

"Tacın tahtın lafını duyunca hindi gibi kabarmaya başladı."

"Günler sakin, özellikle de çok mutlu geçiyordu."

"Nasıl biraz dinlenebildiniz mi?"

"Kime laf anlatacaksın!"

"Bizim, bugün de, endişelerimiz kendimizden çok milletimiz içindir."

örneklerinde, söyleniş amaçlarına uygun, tam bir anlam vardır. Bunlar birer cümledir. Cümle görevinde kullanılan tek kelimeler de cümle sayılır. Parçada geçen "Sustu." cümlesi gibi.

"-Bu camı kim kırdı?"

"-Bilmiyoruz."

"-Sen mi?"

"-Hayır."

Bu konuşmada geçen tek kelimeler de birer cümledir. Çünkü, her biri sırasıyla; "Kimin kırdığını bilmiyoruz.", "Camı sen mi kırdın?", "Hayır ben kırmadım" anlamında ve cümle görevinde kullanılmıştır.

KELİME

Bir anlamı olan ve cümle kuruluşunda görev alabilen sözlere *"kelime* (sözcük) denir.

Parçada geçen; "at, deniz, acı, bugün, menteş, bakarak, uyandım, değil, daha, kendi, geçti, sustu..." gibi.

SES

Hava titreşiminin kulakla duyulanına ses deriz.

Dilde ses kelime yapımı için bir araçtır. Kelimeler seslerin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Heceler seslerin, kelimeler de hecelerin birleşmesiyle oluşur. Her dilin özel sesleri vardır ve kendine özgüdür. Bu sesler konuşmada belirli bir ahenk verirler. Bir dili sonradan öğrenen yabancı bir kişinin bir türlü becerememediği de bu seslerin hakkını vermektir. Türkçe, ses güzelliği ve ahengi en üstün olan bir dildir. Bilinçli olarak bestelenmiş gibidir. Bizim ses bayrağımızdır; ahengi gönül sevdamızın türküsüdür.

SES YOLU

Sesler ses yolundan çıkar.

Teneffüs ettiğimiz hava yardımıyla gırtlağımızda oluşturduğumuz ses, ağzımızdan çıkıncaya kadar bir yol takip eder.

"Seslerin çıkışına ve çeşitlenmesine yarayan organların hepsine birden *ses yolu* denir."

KONUŞMA AYGITI

Gırtlağımızın göğüs boşluğundan dudaklara kadar varan bölümü ses yoludur. Sesler bu yolda çeşitlenir. Düz sesler bazı engellere uğrayarak boğumlu duruma gelirler. Bu engeller ses yolundaki örgenlerimiz olup şunlardır: "Göğüs boşluğu, akciğerler, gırtlak, ses kirişleri, küçük dil, dil, damak, diş etleri, dudaklar, geniz, burun."

Bu örgenlerin hepsine birden "konuşma aygıtı" denir.

HECE

"Konuşma aygıtının bir kımıldanışı ile, ağzımızdan bir çırpıda çıkan kelime ya da kelime parçasına *hece* denir.

Parçada geçen "süt, kiş-ne-me-li, ka-vu-ra-cak, a-tı, te-ker-lek-li, sus-tu..." kelimelerinde (-) ile ayrılan her bölüm ile "süt, at, alt, ben" gibi ağzımızın bir hareketiyle çıkan kelimeler birer hecedir.

HECE ÇEŞİTLERİ

Türkçede altı çeşit hece vardır:

Örnek Kelime	Örnek Hece	Açıklamalar	Ses Sayısı
A-raba	a	Bir ünlü	1
Kö-pürtüp	kö	Bir ünsüz, bir ünlü	2
Ar-ka	ar	Bir ünlü, bir ünsüz	2
Sus-tu	sus	Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüz	3
Alt	alt	Bir ünlü, iki ünsüz	3
Yurt	yurt	Bir ünsüz, bir ünlü, iki ünsüz	4

Her hecede bir ünlü bulunur; bir kelimede kaç ünlü bulunuyorsa o kadar da hece vardır.

YAZI

Bir arada bulunduğumuz zaman sözlerle anlaşılırız. Buna "konuşma" denir. Söylediklerimiz bizi dinleyenler tarafından işitilir, anlaşılır ve kaybolur. Oysa biz, çoğu kez onların uzun zaman kalmasını ve orada bulunmayanlarca da bilinip anlaşılmasını isteriz. Bunun için insanlar sözlerini gözle görülür bir biçimde şekillendirmeyi düşünmüşlerdir. Yazı bu düşünceden doğmuştur. Sesleri birtakım şekil ve işaretlerle göstermeye "yazma"; bu şekil ve işaretlere "harf/yazı"; Bir dildeki harflerin belli bir düzene göre dizilmesiyle oluşan dizgeye alfabe/abece; yazılı bir sözü tekrar sesle canlandırmaya "sesli okuma", seslerini çıkarmadan, içimizden okumaya da "sessiz okuma" deriz.

TARİH BOYUNCA TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER

GÖKTÜRK ALFABESİ

Kullandığımız en eski Türk alfabesidir. 38 harflidir. Dördü sesli, üçü bileşik, otuz biri de sessizdir. Yukarıdan aşağıya ve sağdan sola doğru yazılır. Soldan sağa, aşağıdan yukarıya yazılabilmek olanağı da vardır. Nitekim bu yazıları keşfedip üzerinde çalışan bilginler okumayı kolaylaştırmak için satırları soldan sağa ve alt alta yazmışlardır. Bilimsel araştırmalar bu yazının M.Ö. en az 600 yıldan beri kullanıldığını ortaya koymuştur. Yazının üstün işlerlik özellikleri ve Orkun abidelerindeki edebî değerler, anlatım gücü ve eşsiz dil ahengi göz önüne alındığında Türk milletinin çok eski ve köklü bir uygarlığa sahip ve Türkçenin on binlerce yıla dayanan bir geçmişinin olduğu anlaşılmaktadır. Bir dilin on binlerce yıl yaşıyor olması mensubu olduğu milletin doğal karakteri ve millî kültürü ile on binlerce yıldan beri hep bağımsız yaşadığını gösterir. Bu açıdan, tarihimizin en veciz özeti İstiklal Marşımızda şöyle ifade edilmiştir:

"Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım,
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış, şaşarım."

Göktürk alfabesiyle yazılan en önemli eser Orkun (Orhun) abideleridir. Bu nedenle bu alfabeye Orkun (Orhun) alfabesi de denilir.

Yaklaşık bin iki yüz elli yıl önce, dikili taşlara yazılan Orkun abideleri ilk defa, 1709'da, poltava savaşında Ruslara esir düşen İsveçli harita subayı Strahlenberg tarafından bulunmuş ve ülkesine döndüğünde yazmış olduğu eserinde bu yazılardan söz etmiş, bir kısmının kopyalarını da yayınlamıştır. Başlangıçta ne olduğu anlaşılmayan bu şekiller, 1893 yılında Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi Başkanı ve Kopenhag Üniversitesi profesörlerinden Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842 -1927) tarafından çözülmüştür.

Son yıllarda Orta Asya'da yapılan incelemeler, Göktürk yazısının Hunlardan daha önce de kullanıldığını ortaya koymuştur. Isık Göl yakınlarındaki, M.Ö 5-4. yüzyıldan kalma Esik Kurganı (Altın Elbiseli Adam'ın Mezarı) 1970'de açılmış ve içindeki gümüş bir çanağın üzerinde Göktürk yazısı ile yazılmış satırlara rastlanmıştır. Ayrıca, Tanrı dağlarındaki M.Ö. 2. yüzyıla ait Kuray Kurganı'nda da bu yazı ile yazılmış bir metin görülmüştür.

Yapılan bilimsel araştırmalar, Göktürk alfabesinin tamamen Türkler tarafından icat edildiğini belirlemiştir.

Göktürk kitabeleri ya da diğer adıyla Orkun abideleri; içinde Türk adının geçtiği, bilinen ilk edebî metinlerdir. Bir bölümünden örnekler ve bugünkü Türkçe

ile çevirileri aşağıda verilmiştir:

"Üze kök Tengri asra yağız yer kılındıkta ekin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze eçü atam Bumın Kağan, İstemi Kağan olurmuş. Oturupan Türk budunun ilin, törüsin tutabirmiş, itibirmiş. Tört bulun kop yağı ermiş, sü sülepen tört bulundakı budunuğ kop almış, baz kılmış, başlığığ yükündürmüş, tizliğiğ sökürmüş.

Türk oğuz beğleri, budunu eşidin! Üze Tengri basmasar, asra yir telinmeser Türk , ilinin kem atatı? Udçı Türk budun ertez ökün!

Budun atı küsi yok bolmasun tiyin, Türk budun üçün tün udımadım, küntüz olımadım; inim Kül Tigin birle, iki şad birle ölüyitü kazgandım. Ança kazganım biriki budunuğ ot sub kılmadım."

"Yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğulları üzerine atalarım Bumın Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş. Oturarak Türk milletinin ülkesini, töresini idare edivermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep itaat altına almış, muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş.

Türk Oğuz beyleri, Türk milleti işitin (dinleyin)! Yukarıda gökyüzü çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe, Türk milleti, ülkeni töreni, kim bozabilir?

Milletin adı, sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ve iki sad ile ölesiye, bitesiye çalıştım. Bu kadar çaba gösterip millet birliğinin bozulmasına fırsat vermedim"

Abideler Baykal gölünün tam güney ucundan ölçülürse yaklaşık 400 km. güneyde ve Moğolistan'ın başkenti Urgan'ın 160 km. batısındadır.

Göktürkler ve Uygurlar çağında kağanların ve devletin ileri gelenlerinin adlarına yazılı taş diktirmek bir gelenek halini almıştı. Dikilen taşlar üzerine Türk'ün bağımsızlık mücadeleleri, birlik ve beraberliğin kurulması ve önemi, millete yönelik tarihi entrikalar ve topluma etkileri anlatılır, bütün milletin ona göre davranması istenirdi. Özetle tarihî gerçekler ve bunlar üzerine yapılan yorumlar, gelecek nesillere ibret olsun ve asırlarca bilinsin diye taşlarda dillendirilmiştir. Bu geleneğin en son, çağdaş bir örneği Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Onuncu Yıl Nutkudur. Nutuk'ta da Osmanlı devletinin neden parçalandığı, Millî Mücadelenin ne kahramanlıklarla başarıldığı, Türk'e vurulmak istenilen tutsaklık zincirlerinin milletin birliği, azim ve kararı ile nasıl kırıldığı ve sonuçta Türkiye Cumhuriyetinin hangi koşullarda, ne zorluklarla kurulduğu, nitelikleri ve sonsuza dek yaşatılması için ilkeler anlatılmaktadır. Tıpkı Orhun abideleri gibi, bu tarihi *NUTUK* da anlam ve içeriği ile milletimizin ebediyete akan millî şuuruna emanet edilmiştir.

UYGUR ALFABESİ

Uygur Türklerinin alfabesi de sağdan sola, yukarıdan aşağıya yazılırdı. On dört şekilden ibarettir. Çıkakları yakın olan sesler tek harfle karşılandığı için okunması zordur. Uygur alfabesiyle yazılmış en ünlü eser, Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan Kutadgu Bilig'dir. Kutadgu Bilig Karahanlılardan Uluğ Buğra Han adına Yusuf Has Hacib tarafından, 1069-1070 yıllarında, Kaşkar'da yazılmıştır. Bu güne kadar üç nüshası bulunmuştur:

Mısır nüshası, Fergana nüshası. Bu iki nüsha Arap harfleriyledir. Bir de

Viyana nüshası vardır ki, Uygur alfabesiyle yazılıdır. 6645 beyitten ibaret, mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eserdir.

Uygur harfleri ile yazılmış başka belgeler de vardır. Fermanlarda ve sikkelerde uzun müddet Uygur yazısı kullanılmıştır. Uygur yazısını bilen kimselere "Bahşi" denirdi. Fatih devrinden bile Uygur harfleriyle yazılmış değerli belgeler zamanımıza intikal etmiştir.

Uygurlar (745-940), yazılarını kâğıda yazmışlardır. Kâğıt yapmak ve kullanmak o devirde Türklerin tekelinde idi. Kendilerine özgü matbaaları vardı. Tarihte ilk gerçek matbaadır. Turfan'da 1902-7 yıllarında Alman Türkologları Von Le coq ve Grünwedel, yüzlerce sert tahtadan yapılmış Uygur alfabesiyle Türkçe matbaa harfi buldular. 1906-9 arasında Fransız sinologu Pelliot, Tunnuang'da gene yüzlerce Türkçe matbaa harfi buldu. Sonra, VIII. Asrın sonlarından itibaren olan devrede basılmış Uygur kitapları keşfedildi. "Matbaayı Johannes Gütenberg buldu" efsanesi tamamen gerçek dışıdır. Gütenberg olsa olsa, matbaanın Avrupa'daki öncüsüdür, diyebiliriz; hepsi bu kadar. Bugün Uygur matbaalarında basılmış yüzlerce kitap bulunmuşken, matbaayı ta... 1448'de, Uygur Türklerinden 700 yıl sonra, Gütenberg (1394-1468)'in bulduğu iddiası bilimsel olmaktan uzaktır.

Reşit Rahmet Arat'ın "Eski Türk Şiiri" adlı eserinden bir Uygur edebiyatı örneği:

AĞIT

"Aklar bulıt örlep kükrep	Ak bulutlar çıkıp gürleyip
Alkuka mu kar yağurur	Her yana mı kar yağdırır?
Ak bir saçlığ karı anam	Ak saçlı ihtiyar anam
Açıyu mu yaşların akıdur	Acıyla mı yaşını akıtır?
Karalar bulıt örlep kükrep	Kara bulutlar çıkıp gürleyip
Kar mu yagmur ol yagurur	Kar mı, yağmur mu yağdırır?
Karı yaşlığ ol anam	Kocamış yaşlı anam
Kayguda mu yaşın akıdur	Kaygıda mı yaşını akıtır?
Yazkı bulıt yaşlap kükrep	Yaz bulutu çakıp gürleyip
Yagmurlar mu ol yagıdur	Yağmurlar mı yağdırır?
Yaşı kiçig alganlarım	Yaşı küçük aldıklarım
Yaşların mu akıdur	Yaşlarını mı akıtır?
Küzki bulıt kükrep örlep	Göz bulutu gürleyip çıkıp
Köp mü yagmur ol yagıdur	Çok mu yağmur yağdırır?
Köngül taşım iki kiçig	Gönül taşım iki küçük
Köz yaşlarım mu ol akıdur	Göz yaşlarını mı akıtır?"

ARAP ALFABESİ

Türkler; büyük göç nedeniyle dünyanın dört bucağına yayılmışlar, kendilerine yeni yurtlar edinmişlerdir. Yerleştikleri toprakları vatanlaştırmakta ve dev-

let kurmakta inanılmaz beceri gösteren atalarımız, gittikleri yerlere kendi uygarlıklarını taşıdıkları gibi, karşılaştıkları yenilikleri de benimsemekte, hayata geçirmekte zorlanmıyor; Pasifik'ten Alplerin ötelerine, Afrika içlerine, Kuzey Asya'dan Hint denizi kıyılarına, Orta Doğu'dan Anadolu ve Avrupa topraklarına kadar olan coğrafyada yerleşip devletleşiyorlardı. Bu genişleme ve yayılma sonucunda değişik yazılar da kullanmışlardır. Bu arada, kimi Türk toplumları Sanksirit; kimileri Mani, Arami, Nasturi, hatta Bizans alfabelerini kullanmışlardır.

Karahanlılar döneminde, Satuk Buğra Han zamanında İslamlığı kabul ettikten sonra da İslam uygarlığının temel yazısı olan Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Uygur alfabesi de fermanlarda, sikkelerde bir süre kullanılmıştır. Hatta Fatih devrinden kalma Uygur yazısı ile yazılmış belgeler bile bulunmaktadır. Fakat Arap alfabesinin yaygınlaşması ile Uygur yazısı artık kullanılmaz olmuştur.

Arap alfabesi Türk seslerine uyarlanmıştı. Bunun için "p, j, g, ç" ses işaretleri katılarak harf sayısı otuz üçe çıkartılmıştı. Fakat Türk ses özellikleri açısından gereksiz olan harfler atılmamıştı. Bu nedenle konuşma seslerimizden bazıları için ikişer, üçer, dörder şekil vardı. Örneğin; (t) sesi için iki, (h) sesi için üç, (z) için dört harf bulunuyordu. Bu seslerin bulunduğu kelimelerin hangisi ile yazılması gerektiği konusunda zorluklar yaşanıyordu. Buna karşın, (ı i y u ü) sesleri bir tek harfle gösterildiğinden ve (o ö u ü v) seslerinin beşi için bir harfin kullanılmasından dolayı okumada da güçlükler ortaya çıkıyordu. Örneğin (*kel, kül, kil,) (oldu, öldü) (gel, gül, gil) (ev, o) (alet, alt) (sel, sil) (zil, zül)...* gibi kelimeler aynı harflerle yazıldığından nasıl okunmaları gerektiği sözün gelişinden anlaşılmaya çalışılırdı. Bu durum hızlı okumayı, anlamayı ve kavramayı zorlaştırırdı. Türkçede sekiz ünlü bulunmasına karşın Arap alfabesinde ancak üç ünlü vardı. Diğer ünlüler (hareke) denilen işaretlerle karşılanırdı; fakat pratikte bu işaretler kullanılmazdı. Bu da okumayı zora sokardı.

LATİN TEMELİNDEN ALINAN YENİ TÜRK ALFABESİ

Arap alfabesi Türklerce dokuz yüz yıl kullanıldı. Yüz yıllarca Mushaflarda, yazma eserlerde, mimaride, türlü oyma eserlerinde, tahta ve metal işlerinde, çini ve dekorasyonlarda üstün bir sanat değeriyle işlenmiş ve yazılmıştır. Türk halkı bu yazıları Arap yazısı olmaktan ziyade İslam yazısı olarak algılamış, kendi millî zevki ve güzellik anlayışı içinde değerlendirerek "hat" sanatını yaratmıştır. Hat sanatını en ince duygularla geliştirip doruk noktasına çıkaran Türklerdir. Bu alanda yetişen usta yazıcılar (hattatlar) değişik biçimli yazılarla binlerce kitap yazdılar. Bu eserler içinde bugün müzelerde, kitap saraylarında korunmaya alınmış, sanat değeri açısından paha biçilemeyenleri oldukça fazladır.

Bin yıllık emeğin sanatlaştırdığı bu yazı, yukarıda açıklandığı gibi Türkçenin seslerinden bir çoğunu veremiyordu. Öğrenilmesi, özellikle yazılması kolay değildi:

1. Halkın okuma yazmayı çok daha kolay öğrenebileceği bir yazı dizgesini benimsemek, böylece düşük olan okuma yazma oranını yükseltmek,

2. Türkçenin zenginliğini ve canlılığını daha iyi ortaya koyup, gelişmesini sağlamak,